

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

XIX-XX. YY. TATARCA YAZILAN HACNAMELER

AIGUL ASLAEVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
Prof. Dr. KEMAL ÖZCAN

KONYA-2019

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

XIX-XX. YY. TATARCA YAZILAN HACNAMELER

AIGUL ASLAEVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
Prof. Dr. KEMAL ÖZCAN

KONYA-2019



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü





Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	AIGUL ASLAEVA		
	Numarası	17810501067		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	<input checked="" type="checkbox"/>	
		Doktora	<input type="checkbox"/>	
Tezin Adı	XX-XX yy. Tatarca Yazılan Hacnameleş			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

AIGUL ASLAEVA

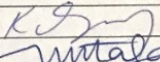
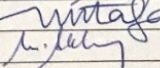
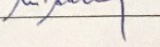
Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	AİGUL ASLAEVA
	Numarası	17 81 05 01067
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal Özcan
	Tezin Adı	XIX - XX yy. Tatarca Yazılan Hacnameles

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma 12.06.19 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1.	Prof. Dr.	Kemal Özcan	
2	Prof. Dr.	Mustafa Tokar	
3	Dr. Öğr. Üy.	Mustafa AKKUŞ	

 KONYA	T. C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	AIGUL ASLAEVA		
	Numarası	17810501067		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANABİLİM DALI/TARİH BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. KEMAL ÖZCAN		
Tezin Adı	XIX-XX. YY. TATARCA YAZILAN HACNAMELER			

ÖZET

Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarında yaşayan Müslümanlar yüzyıllar boyunca aralarındaki kardeşlik duygularını hep sıcak tutma gayretinde olmuşlardır. Bu ilişkilerin en yoğun dönemi XIX – XX. yüzyılın başlarında yaşanmıştır. İki ülke Müslümanları arasındaki ilişkilerin düzeyini daha iyi anlamak için, Rusya Müslümanlarının Hac farizalarını yerine getirmeden önce İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerine yaptıkları ziyaretleri konu edinmek amacıyla kaleme alınan Hacname adlı eserlere müracaat etmekte fayda vardır.

Mukaddes topraklar olarak bildiğimiz Mekke ve Medine, diğer bir ifadeyle Hicaz bölgesi tüm dünya Müslümanları için ziyaret edilmesi kutsal kabul edilen mekanların bulunduğu bir yerdir. Bu mübarek beldeler uzun bir müddet Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer almıştır. Rus imparatorluğu bünyesinde yaşayan Müslümanlar, hacca gitmek için İslam halifesinin paytahtı İstanbul'a uğramayı adeta dinî bir vecibe olarak görmüşler, bir bakıma İstanbul'a uğramadan gidilen haccın kabul olmayacağına inanmışlardı. Bu sebepten Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ile diğer Osmanlı şehirleri Mekke ve Medine'ye giden yolda hacı adayları için ana geçiş noktaları olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Rusya Müslümanları, Osmanlı İmparatorluğu, Hacname, İstanbul

 KONYA	T. C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	AIGUL ASLAEVA		
	Student Number	17810501067		
	Department	DEPARTMENT HISTORY / HISTORY DEPARTMENT OF SCIENCE		
	Study Programme	Master's Degree (M. A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph. D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. KEMAL ÖZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	HAJNAMES WRITTEN IN TATAR LANGUAGE IN XIX-XX CENTURIES			

Muslims living in Russia and the Ottoman Empire have been striving to keep their fraternal feelings warm between each other for centuries. But the most peak period of the development of their relations is at the beginning of XIX – XXth centuries. Mecca and Medina we know as Holy Lands, in another mean Hijaz Area have sacred spaces to visit which are accepted sainted by all world Muslims. Those sacred spaces had been included in Ottoman State Borders for long times. The Muslims who live under ruling of Russian Empire considered a religious duty to visit Istanbul where capital city of Islam khalifa; in one respsect they believed that a hajj duty won't be accepted without visiting Istanbul. Therefore there were main passing points in the way of Mecca and Medina between capital city of Ottoman Empire. and other Ottoman cities for prospective pilgrims.

Keywords: Hajj, İstanbul, Russian Muslims, Hacname, Ottoman Empire.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HACNAMELER

1. 1. Tatarlarda Hacname Geleneği.....	4
1. 2. Çalışmada Kullanılan Hacnameler ve Yazarları.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

HACNAMELERE GÖRE OSMANLI ŞEHİRLERİ VE SOSYAL HAYAT

2. 1. İstanbul ve Buradaki Dinî Atmosfer.....	26
2. 2. İstanbul'dan Sonra Ziyaret Edilen Yerler.....	32
2. 3. Hacnamelerin Gözünden Osmanlı'da Sosyal Hayat.....	43
2. 4. Hacıların Gözünden Mukaddes Topraklar.....	54
SONUÇ.....	67
KAYNAKÇA.....	69
ÖZGEÇMİŞ.....	74
EKLER.....	75

ÖN SÖZ

Hac görevini yerine getirmek İslam'ın beş şartından biridir ve dinen zengin olan tüm Müslümanların ömürlerinde bir defa Hacca gitmeleri farzdır. Her yıl Mekke'de dünyanın dört bir yanından milyonlarca Müslüman biraraya gelerek, birlik, beraberlik duygusu içinde Hac görevini gerçekleştirmektedir.

Günümüzde hac yolculuğu için gerekli imkanlara sahibiz. İnsanlar dünyanın her yerinden uçak, tren vs. araçlarla bu sefere kolayca çıkabiliyor. Fakat birkaç yüzyıl öncesinde böyle değildi. Hacı adaylarının yolu aylar bazen yıllar da sürebilmekteydi. Uzun süre bu kutsal seyahat sırasında birçok kişi yol boyunca karşılaştıkları olayları, gördükleri yerleri, sosyal, dinî, kültürel, iktisadi vb. birçok durumu yerinde müşahede ederek kayıt altına almışlardır. Farklı milletlere mensup hacıların bu tür anı-gezi notu tarzında eserleri mevcuttur. Bunlar arasında bir dönem Çarlık Rusyası tahakkümünde kalan Müslümanlar tarafından kaleme alınan ve genellikle Hacname olarak adlandırılan seyahat yazıları dikkate değerdir.

Rusya Federasyonuna bağlı özerk Tataristan Cumhuriyeti vatandaşı olarak Türkiye'de tarih alanında Yüksek Lisans yapma imkanı bulunca, danışmanımla yaptığımız istişareler neticesinde Müslüman Tatarlar tarafından kaleme alınan Hacnameler üzerinde çalışmaya karar verdik.

XIX-XX. yüzyıllarda yazılan çok sayıda Tatarca Hacname, günümüzde hem Tataristan'da hem de Türkiye'de yeterince bilinmeyen, her iki toplumu da yakından ilgilendireceği düşünülen tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik gibi çok bilgiyi ihtiva eden eserlerdir. Bunlardan bir kaçı üzerinde inceleme yaparak faydalı bir çalışma ortaya çıkarılmak hedeflenmiştir.

Bu çalışmayı hazırlarken her sıkıntı yaşadığımda yanına çekinmeden gidebildiğim, güler yüzünü, yardımını ve desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Kemal ÖZCAN'a, yine araştırmalarımda kıymetli bilgileriyle yolumu aydınlatan, takıldığım her noktada bana sürekli yardımda bulunarak yol gösteren hacnameler üzerine önemli çalışmaları olan pek değerli Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA'ya, ve eğitim hatayım boyunca benden maddi ve manevi

desteklerini esirgemeyen, ÷lkemden çok uzaklarda olmama rağmen her zaman yanımda olan sevgili aileme sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

Aigul ASLAEVA

KONYA - 2019



KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
ANRT	Akademii Nauk Respubliki Tatarstan
Bıvş.	Bıvşıy
bk.	Bakınız
Br.	Bratyev
C	Cilt
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
No.	Numara
s.	Sayfa
TK	3Tatarskaya Kniga
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TLTD	Tipografiya Literaturnogo Torgovogo Doma
Yay.	Yayını, yayınları

GİRİŞ

Çarlık Rusya hâkimiyetinde yaşamış çok sayıda Müslüman nüfusun bulunduğu bilinmektedir. Bunların büyük kısmını ise Türkistan, Kafkasya, İdil-Ural ve Kırım'daki Türk toplulukları teşkil etmekteydi. Rusya'daki Müslümanların dinî yaşantıları birçok kesimin ilgisini çekmiştir. Özellikle onların Hac farizalarını yerine getirmek amacıyla çıktıkları yolculuklar orada yaşayanlar tarafından büyük bir alaka ile takip edilmiştir. Kara ve deniz yoluyla uzun zaman süren bu kutsal yolculuklar kalabalık gruplar hâlinde gerçekleştiriliyordu. Kafilede yer alan tahsilli kişiler tarafından yol boyunca tutulan notlar Tatarlar için oldukça önemli bilgiler içeren Hac rehberi olarak ilgiyle takip edilmiştir.

Tatarlar tarafından XVIII. ve XX. Yüzyıllarda yazılmış önemli sayıda seyahatname tarzında eserler bulunmaktadır. Bunlar arasında Müslümanların hac vazifesini yerine getirmek amacı ile İslam dünyasını ziyaret ettikleri zaman diliminde kaleme alınan seyahat notları da yer almaktadır. Bunlara genel olarak Hacname adı verilir. Tatarlar tarafından oluşturulan hac edebiyatı, üzerinde az çalışılan bir türdür. Küçük bir kısmı ayrı kitaplar olarak yayımlanmış olsa da bu yazılar Arap alfabesiyle yazıldığı için günümüzde hâlâ çoğu kütüphanelerde, arşivlerde ve el yazmaları koleksiyonlarında keşfedilmeyi beklemektedir ve kolayca erişilemez kalmaya devam ediyor. Hacname türünde yazılan eserler, esas olarak hac ibadetlerini gerçekleştirmek amacıyla Hicaz bölgesine, kutsal Mekke ve Medine şehirlerine yapılan seyahatler için birer rehber olması amacıyla matuf kaleme alınmışlardır.

Bu çalışma, Rusya Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kaldıkları zaman dilimi içerisindeki gözlemlerini ifade eden eserler olan Hacnameler üzerinedir. Araştırmada XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Rusya'nın İdil-Ural bölgesinden Hac için yola çıkan seyyahlar tarafından kaleme alınan Hacnameler'den bahsedilecektir. Bu eserler sayesinde bir taraftan Rusya Müslümanlarının seyahatleri sırasında geçtikleri yerlerin ve halkın ahvaline dair bilgiler öğrenilirken, diğer taraftan da Rusya Müslümanları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin boyutları göstermeye çalışılacaktır.

Rusya'dan Hicaza yüzyıllar boyunca süren Hac yolculuğu tarihî, bilimsel açıdan günümüzde hâlâ derinlemesine incelenmemiştir. Bu nedenle bazı hacnameler bu alanda en büyük rolü oynayabilir. Hacnameler aracılığıyla Rusya Müslümanlarının Hac yolculuğunda Türkiye, Irak, Mısır, Lübnan, Afganistan, Hindistan gibi yabancı ülkeleri ziyaret ettiklerini öğrenerek tarihte olan boş alanları doldurabiliriz.

Bu çalışma hazırlanırken çok az sayıda araştırma eserden faydalanılmıştır. Hacname hakkındaki çalışmalar günümüzde sadece birkaç kişi tarafından incelenmiştir. Onlardan birisi Sibgatullina A. T. 'nın **İki İmparatorluk arasında Rusyalı Müslüman Türkler**¹ eseridir. Yazar kitabında XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarında yaşayan Müslümanların ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Tarihçi, çalışmasında birinci el kaynakları kullanarak şu iki önemli konu üzerinde durmaktadır: Birincisi Rusya Müslümanlarının Osmanlı topraklarında buldukları dönemdir. Bu süre içinde vuku bulan olayları anlatırken daha çok Rusya Müslüman hacı adayları üzerinde durulur. İkincisi Osmanlı aydınlarının Rusya'daki seyahat ve ikametleri esnasında yerli Müslümanlarla olan ilişkileri ele alınmaktadır. Ayrıca Birinci Dünya savaşı esnasında Ruslara esir düşen Türk askerleri ve bölgede yaşayan Müslümanların onlara yardım etmesi konularından da bahsedilmektedir.

Rusya İmparatorluğunda yaşayan Müslümanlar ve onların Hicaz yolculukları hakkında başka bir önemli araştırma da Eileen Kane tarafından yazılan **Russian Hajj. Empire and the Pilgrimage to Mekka**² adlı kitabıdır. Yazar Moskova, Osmanlı, Kudüs vs. arşivlerindeki kaynakları kullanarak Çarlık Rusya'nın Hicaz bölgesine olan etkisini, Rusya topraklarında yaşayan Müslümanların durumunu ve onların hac seferlerini incelemektedir. Yazar araştırmasında pek çok harita ve fotoğraf kullanmıştır.

Türkiye'de ise bu konu Ankara Üniversitesinde görev yapan Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu tarafından incelenmeye devam etmektedir. Yazarın İdil-Ural

¹Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, Çev.: Zümrüt Şirinova Emiroğlu, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2014.

² Kane Eileen, **Russian Hajj. Empire and the Pilgrimage to Mecca**, Cornell University, New York 2015.

bölgesi hakkında çalışmaları vardır. Tarihçinin Uluslararası İdil Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti isimli bir konferansta “Hacı ve Seyyah: İdil Ural Bölgesinden Hacnameler” adlı bildirisi vardır.³ Bu da hacnameler konusunun günden güne dikkat çekici ve yeni şeyler öğrenmeye imkân sağlayan bir alan olduğunu göstermektedir.

Araştırmamızın asıl kaynakları ise Hacca gidenler tarafından kaleme alınan, hatıra ve seyahat notlarını içeren kitap ve yazılardır. Bu kaynaklar, ilk elden toplanmış bilgiler olup, ilk başvuru kaynakları olması hasebiyle son derece önemlidir. Burada kullandığımız İdil-Ural bölgesinden Müslümanların seyahati oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada Ş. Mercani, H. Almuşev, G. Çokrıy, B. Ehlıulla, G. Rıza, B. Kasım tarafından kaleme alınan eserler incelendi. Onların bibliyografyası ve yazdıkları eserler hakkında ileride bilgi verilecektir.

Çalışma sürecinde hacnamelerle birlikte Hac organizasyonu ile ilgili Çarlık memurlarının kayıtları, raporları ve diğer belgeler de kullanılmıştır. Bu belgelerin bir kısmı yayımlanmış, geri kalanı ise devlet arşivlerinde araştırmacıları beklemektedir. Tezin içeriğinde Ş. İşayev ve A. Davletşin isimli memurlar tarafından yazılan raporlar yer almaktadır. Onların yazdıkları, hacnamalardan daha farklıdır. Aynı yerleri görmelerine rağmen, onlar öncelikle Rus Çarlığı tarafından gönderildikleri için istihbaratçı gözüyle incelemişlerdir. Bu sebepten çalışma, onların yazdıklarından da faydalanmıştır.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm hacnameler hakkında genel bilgi yer almaktadır. İkinci bölümde ise hacı adaylarının gözünden o dönemde Osmanlı İmparatorluğunun dinî, toplumsal hayatı ve özel olarak da Mekke ve Medine şehirleri hakkındaki izlenimleri anlatılmaktadır.

³ Gündoğdu Abdullah, “Hacı ve Seyyah: İdil Ural Bölgesinden Hacnameler”, **İdil Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti, (International Conference on Islamic Civilization in İdil- Ural Region)**, Ufa 2008.

BİRİNCİ BÖLÜM

HACNAMELER

1. 1. Tatarlarda Hacname Geleneği

Hacnameler, belirli bir görevin yerine getirilmesi ve hedefe ulaşılması için yazılan notlar olarak da düşünülebilir. Bununla birlikte bu eserler bir sürecin genel gelişiminde önemli yer almışlardır. Kuru gerçekleri anlatan resmî evraklar ile hacnameler arasında kayda değer farklar vardır. Hacı adayları gördüklerini ifade ederken kendi hayat görüşleri, duyguları ve düşüncelerini de eserlerinde yansıtmışlardır. Bu sebeple hac hikâyeleri zamanlarının bilgisini koruyan tarihî belgelerdir. Hacnameler sayesinde farklı dönemler üzerinde karşılaştırmalı bir analiz yapılabilir.

Haccın geleneksel nedeni, Allah'ın emirlerinden ve İslam'ın beş şartından birini yerine getirmek, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin yaşam hayatında bahsedilen ve İslami kaynaklarda sürekli olarak ele alınan yerleri, dünya gözü ile görmek ve hissetmektir. Böylece hacı adayları daha sonraki yaşam yolu için bir tür manevi sorumluluk almışlardır. XIX. yüzyılda yazılan hacnamelerin yazarları farklı toplumsal yapılarla ve farklı hayat tarzlarına sahip insanlardı. Sadece kutsal görevi yerine getirme arzusu onları ortak noktada buluşturuyordu. Hacnamelerin bugünkü ifadeyle birer Hac rehberi vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür. Hacnameler, kendi memleketinden çıkışla başlayıp bazen aylar hatta yıllar süren yolculukta karşılaşılan hemen her durumu not almak suretiyle eve dönüş kadar yolculuğun tüm ayrıntılarını anlatan eserlerdir.

Rusya Müslümanları için hac tarihi, her zaman İslam dünyasının ana bölgelerine gidiş ve dönüşü hakkında bir pusula görevi görmüştür. Kazan Hanlığı yıkılmadan evvelki dönemde hac, saldırılar neticesinde oluşan genel siyasi duruma göre düzenlenmekteydi. Altın Orda Devleti'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan Kırım, Kazan, Kasım, Astrahan, Sibir gibi Tatar Hanlıkları dönemlerinin bağımsızlık zamanında da hacca gidenler olmuştur. O dönemde hac ziyareti yapanların gördükleri yerleri ve olayları yazdığı hacnamelerin de olması muhtemeldir lakin bu düşünceyi destekleyecek doğrudan bir delile ulaşamamıştır.

Muhtemelen XI ve XIV. yüzyıllarda bu topraklardan hac vazifesini gerçekleştirmek amacı ile çıkan hacı adaylarının sayısı fazla olmuştur. Mesela, Bulgarların hac seferi hakkında bilgi veren kaynaklardan birisi de Arap tarihçisi İbnü'l-Cevzi'nin 1041/1042 yazdıklarıdır: “*Bulgarlardan⁴ birisi hac seferini gerçekleştirme amacı ile geldi.*”⁵ Ya da tanınmış bir edebiyat eleştirmeni olan G. Tagirzhanov şöyle yazıyor: “*Bulgarlar X-XI. yüzyıllarda Arabistan'a eğitim almaya ve hac vazifesini gerçekleştirmeye gitmişler*” Yapılan gezilerle bu uzak diyarlara ulaşılmışsa seyahatname ve hacname mutlaka yazılmıştır.⁶ Altın Orda döneminde ve devletin yıkılmasından sonra da Müslümanlar Mekke'ye hacca gitmeye devam etmiştir. 1524'te Kazan Hanı Sahib-Giray⁷ hacca gitme bahanesiyle Kazan'ı terk etti ve asla tahtına geri dönmedi.⁸ Mevcut kaynaklara bakıldığında, 1552'de Kazan Hanlığı'nın fethinden sonra, Moskova hükümeti uzunca bir süre Müslümanların hac seferlerine izin vermemiştir. Müslümanlar için hac vazifelerine izin veren ilk resmî yasa 1803 yılında düzenlenmiştir.⁹ Ancak bu durum Rusya Müslümanlarının XIX. yüzyılın başından önceki zamanlarda hacca gitmedikleri anlamına gelmemektedir. Türkiye'de Osmanlı Arşivlerinde bulunan ve Padişah fermanı olan bir vesikada 1782 yılının Temmuz ayında Padişah tarafından Hacca gönderilen kervana 26 Kazanlı Tatarın katılmasına izin verdiği ve bu kişilere ihtimam gösterilmesi hususunda emir verildiği belirtilmektedir.¹⁰ Böylece XVI – XVIII. yüzyıllarda Rusya Müslümanlarına hacca gidebilme izni veren düzenlemeler olmamasına rağmen, hac İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların dinî uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmiştir.

1903 yılında Müslüman hacıların hac seyahatlerini düzenleyen geçici kurallar ortaya çıkmıştır. Aynı kurallar 1913'te “Ustav o Pasportah” (Pasaport Kanununda) geçerliliğini devam ettirmiştir. Hacı adayının yurtdışına seyahat edebilmesi için

⁴ Burada zikredilen Bulgarlar, İdil Bulgarları olup günümüz Bulgaristan'daki Bulgarlar değildir.

⁵ Anas Halidov, “Soobşeniye Arabskoy Hroniki XII v. O Posolstve iz Bulgar v Bagdad.”, **Ş. Mercani: Naslediye i Sovremennost**, Master Layn Yay., Kazan 1998, s. 82.

⁶ Aliya Aleyeva, “Tatarskaya Palomniçeskaya Literatura (Hacname)”, **Vesnik Başkirkogo Universiteta**, C. 14, Ufa 2009, s. 498-502.

⁷ Sahib Giray Han'ın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk.Mihail Hudyakov, **İstoriya Kazanskaya Hantsva**, İnsan Yay., Moskova 1991.

⁸ İldar Şafikov, Rut V Mekku. Budni Rossiyskih Palomnikov, **Kazan Üniversitesi İstoriçeskiye Zapiski**, C. 156, Kazan 2014, s. 103.

⁹ agm., s. 104.

¹⁰ agm., s. 103.

pasaport alması şarttı. Bunun için ikamet ettiği il müdürüne kimliğini götürmesi ve ilgili bir dilekçe yazması gerekiyordu. Bu dilekçenin metninde şu hususlara yer verilmesi istenmiştir: seyahatin amacı hac olursa, hacı adayları sadece Rus nakliye şirketlerinin vapurlarıyla seyahat etmek zorundalardı ve bu vapurlar Gali Rıza'ya göre doğrudan Cidde'ye gitmekteydi.¹¹ Bu nedenle İstanbul'u görmek isteyen hacılar, başvuruda tedavi veya çalışma için yurtdışına seyahat etmek amacını belirtmek zorunda kalmışlar ve daha sonra rotayı ve taşıyıcıyı kendileri seçmişlerdir. Gerekli evrakların kayıt ücreti 18 rubledir.¹²

XIX-XX. yüzyılın başlarındaki istatistiklere göre her yıl Rusya'dan Hicaz'a 8 - 12 bin arasında Müslüman, hac farızasını gerçekleştirmek için gitmiştir. Bu sayının artışı, Rusya Müslümanlarının refah seviyesindeki iyileşmenin hissedilir derecede olduğunu, ulaşım hizmetlerinin nispeten düzene girdiğini ve Rus demiryollarının oldukça ucuz olduğunu göstermektedir. Tam bu dönemde Rusya ve Osmanlı Müslümanları arasındaki ilişkilerin daha da sıcak bir hâl aldığı görülmektedir. Rusya Müslümanlarının hac, eğitim ve hatta göç amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na gitmeleri için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştı. İstanbul'a ve diğer Türk şehirlerine gelen Rusya Müslümanlarının, zevklerine, arzularına ve yeteneklerine göre bir işte istihdam edilerek yerleşmeleri temin ediliyordu.¹³

Hicri takvime göre her yıl zilhicce ayında gerçekleştirilmesi gereken hac farızası için hazırlıklar aylar öncesinden başlıyordu. Rusya'nın Volga (İdil) bölgesinde yaşayan Müslümanlar, kutsal beldelere gitmek için Ramazan'dan birkaç ay önce yola çıkmayı âdet hâline getirmişlerdi. XIX - XX yüzyılların başında hacı adaylarının yolları genellikle Kazan'dan Moskova'ya ve ardından Doğu Avrupa toprakları üzerinden demiryolu ile Varşova'dan Viyana'ya, ardından Budapeşte, Saraybosna'dan İstanbul'a uzanıyordu. Diğer bir seçenek de Karadeniz limanlarından İskenderiye'ye veya İstanbul ve İzmir üzerinden Süveyş'e deniz yoluyla ulaşımardı.

Rusya Müslümanlarının Hacca gidebilmek için önemli bir harcama yapması gerektiğine de bu eserlerde yer verilmektedir. Gali Rıza 1909 yılında kaleme aldığı

¹¹ Gali Rıza, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnək Yay., Kazan 1909, s. 5.

¹² Şafikov, **agm.**, s. 105.

¹³ Alfina Sıbgatullina, **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy Na Rubeje XIX-XX vv.**, İstok Yay., Moskova 2010, s. 96-97.

kılavuzunda hac için en az 200-250 ruble gerektiğini yazar.¹⁴ Mesela, Şehabeddin Mercani 1880'de Hacca giderken yanına 1400 ruble (yaklaşık 70 000 lira) para almıştır ki¹⁵, bu da Gali Riza'nın raporuyla ve hatta günümüzle mukayese edildiğinde önemli bir miktara tekabül etmektedir.

Genellikle Hacnameler, yazarın yola hazır olduktan sonra kendisine eşlik edenleri ve çevrenin atmosferini tanımlayarak başlar. Bu tür çalışmaların büyük kısmı, daha önce de belirtildiği gibi günlük notlardan oluşuyordu. Dolayısıyla, bu notlarda sık sık tarihler, haftanın günleri, bazen olayların cereyan ettiği anların saatleri bile gösterilir. Mesela, Bilalov Ehliulla notlarında memleketinden ayrılıp gittiğini şöyle ifade eder: “*Kazan, Moskova uzakta kaldı, kardeşlerimizden, yakınlarımızdan ayırız. . .*”¹⁶ Bu tür hasret duyguları ziyarete gidenlerde zaman zaman yoğunlaşsa da, bu durum muhtemelen Odessa veya Sivastopol'da vapura binip, Rusya sınırlarını terk ettikleri an azalıp yok olacaktı. Yolculuk sırasında yeni olaylar, farklı yerler ve kültürler onları daha çok etkileyecekti.

Hac rehberleri, hacılara yanlarına sadece hafif şeyler almalarını tavsiye etmiştir. Bundaki amaç uzun yolculuklar sırasında hacıların aşırı yük sebebiyle yıpranmalarının önüne geçmektir. Bazılarının kendi çıkarları ve tercihleri doğrultusunda yola çıktıkları açıktır. Örneğin, yukarıda belirtilen Ş. Mercani valizin yanı sıra, kendisiyle ilgili 10 kitap aldığını da yazmıştır.¹⁷ Üç veya dört kişilik küçük gruplarda birleşen hacı adayları yanlarına tencere ve tava almışlar, yol üzerinden de bir semaver satın almışlardı. Çünkü yolda kolera hastalığı tehdidi nedeniyle sular içerisinde bulunabilecek mikropları kökten yok etmek gerekiyordu ve bunun için kullanacakları suların tamamını kaynatıyorlardı.

Tren ile seyahat eden hacı adayları, Rusya İmparatorluğunun farklı yerlerinden Karadeniz'e ulaşmaktaydı: Sivastopol, Batum veya Odessa şehine gitmekteydi. Odessa'ya trenle ulaşan seyyahlar geceliği 50 kopek ile 1 ruble¹⁸ arasında olan

¹⁴ Riza, **age.**, s. 5.

¹⁵ Şafikov, **agm.**, s. 105.

¹⁶ Ehliulla Bilalov, **Hacı Zarı**, TLTD Yeremyev i A. Şaşabrin Bıvş. Klüçnikova Yay., Kazan 1912, s. 5.

¹⁷ Şehabeddin Mercani, “Rihlete'l-Mardcani”, **Hac Rossiyskih Musulman No. 9**, Edit.: Nurimanov İ. A., Medina Yay., Moskova 2019, s. 7.

¹⁸ Ruble ve kopek Rus para birimi olup, kopek kuruş mukabilidir.

odalarda konaklıyorlardı. Ancak “Müslüman odaları” sadece Tatarlar tarafından tutulan Moskova adlı otelde bulunuyordu. Odessa’ya ulaşan hacı adaylarının buradaki Türk Konsolosluğundan “İstanbul’dan Mekke’ye” yazısı olan vize almaları gerekiyordu. Vizenin maliyeti ise 2 ruble 5 kopekti.¹⁹

XIX. yüzyılının yarısından sonra teknolojinin gelişmesi sonucunda İstanbul’a varış süresi oldukça kısalmıştır. Memalik-i Osmaniye’nin başşehrine doğru yapılan seferler aşağıda belirtilen farklı güzergahlardan geçiyordu:

1. Moskova’dan yapılan seferler: Trenle Moskova’dan hareketle, Varşova ve Viyana üzerinden altı günde İstanbul’a varmak mümkündür. Deniz yolculuğundan çekinen insanlar için iyi bir seçenektir ama biletler oldukça pahalı olduğundan ekonomik değildir.

2. Sivastopol’dan yapılan seferler: Sivastopol’dan İstanbul’a haftada bir vapur kalkıyordu. Seyahat süresi hava durumuna bağlı olarak otuz saatten, iki güne kadar sürüyordu. Vapurlar küçük ve yeterli donanıma sahip olmadığından güvenli değildi. Ayrıca, hac ziyareti mevsiminde çok başvuru olduğundan bu vapura bilet bulmak da çok zordu.

3. Batum’dan yapılan seferler: Bu yol, Kafkasya Müslümanları için oldukça uygundu. Havalarda güzel olduğunda 7-8, kötü olduğunda ise 10-12 günde vapurla İstanbul’a varmak mümkündür.

4. Odessa’dan yapılan seferler: Bu güzergahı daha çok Türkistan, İdil boyu ve Ural’dan gelen Hac yolcuları kullanıyordu. Vapurlar haftada 5-6 defa kalkıyor ve varış yerine 32-34 saatte ulaşıyordu. Vapurlar, büyük ve iyi teçhiz edildiklerinden, fazla yolcu alabildiği gibi yolcular fırtınayı çok hissetmeden seyahat yapabiliyorlardı.²⁰

İstanbul’a giden hacı adayları, Padişahın ücretsiz tahsis ettiği vapurlarda seyahat etmeye veya Cidde’ye giden fakir insanlar için bu vapurlarda yer bulmaya çalışıyorlardı. Hacı adaylarının ulaşımı ile Rusya Denizcilik ve Ticaret Şirketi, Kuzey Denizcilik ve Gönüllüler Filosu gibi şirketler ilgileniyor, fakat bu ziyaretçilerin büyük bir kısmının nakliye işlemleri daha çok yabancı şirketler, esas itibariyle de “Hidiviye” isimli bir Türk şirketi tarafından gerçekleştiriliyordu.²¹

¹⁹ Rıza, *age.*, s. 14.

²⁰ Sibgatullina, *age.*, s. 30.

²¹ *age.*, s. 34-35.

Hacı adayları, notlarında yolculuk sırasında karşılaştıkları sorunları da dile getirmişlerdir. Bunlardan en önemlileri pasaportlarının yetkililerce alınarak günlerce alıkonması, bulaşıcı hastalıklar yüzünden bazı bölgelerin karantinaya alınması, kendilerinin yolculuk boyunca karşılaştıkları hastalıklar ve benzeri sıkıntılar dikkat çekmektedir. Hacı adaylarının yaşadığı diğer sorunlar ise şöyle ifade edilmiştir: Rus ve Osmanlı İmparatorluklarında bürokrasi ve yolsuzluk, yolculuk sırasında aldatma ve hırsızlık, hacıların çoğunun yağmalama ve şiddete karşı güvenliklerinin temin edilmemesi, yolculuk ve konaklama şartlarının yeterince hijyenik olmaması ve alışık olunmayan iklim şartları.²² Bu tecrübeleri yazarak daha sonraki hacı adaylarının benzer sıkıntıları yaşamalarının önüne geçmek istemişlerdir. Bütün bu zorluklara rağmen Rusya Müslümanları, Hac farızasını yerine getirerek mukaddes toprakları ziyaret etmenin mutluluğunun tarifsizliğini dile getirmektedir.

Bütün bu kargaşa ve olumsuzlukların yanı sıra, yolculuk esnasında hacı adaylarını bekleyen bir diğer tehlike de, sahtekarlar ve dolandırıcılarıdır. Gerek Rusya'da, gerekse Türkiye ve Arap ülkelerinde, hacı adaylarını kandırıp soymak, ellerinde olan ne varsa, varını yoğunu alarak parasız bırakma fırsatını elden kaçırmayan, herhangi bir millete veya dine ait olmayan bu tür kimseler her yerde bulunuyordu. Hac atmosferinde belirgin bir iz bırakan karakterlerden hacı adaylarına yardım eden *dalilerdir*. Gali Rıza seyyahlar hacılara yolculuklarında nakliye şirketi tarafından atanan özel insanlardı, ama içlerinden bazıları masum hacı adaylarını çok kandırmışlardır diye tanımlamaktadır.²³ Seyyahların aldatması genellikle yelken açmadan önce başlamıştır. Örneğin, Batum'da uluslararası pasaportu olmayan hacı adaylarına, “Osmanlıca ve Farsça tezkere”²⁴ satmışlardır. Daha sonra o evrakla sınır kontrolünü geçme konusunda sorun yaşanmıştır.

Genellikle İstanbul'da hacı adaylarını, gerçek daliller veya onların temsilcileri olan vekiller karşılamıştır. Hacı adayları, menşei veya etnik kökene göre gruplara ayırıyorlardı. Rusya İmparatorluğu'ndan gelen Müslümanlara Buhara, Dağıstan,

²² *age.*, s. 87.

²³ Rıza, *age.*, s. 19.

²⁴ Tezkere-(Tezkire) Pusula. Herhangi bir iş için izin verildiğini bildirmek üzere alınan resmî vesika. Bazı meslek sahipleri için yazılan, o şahsın şahsî ve meslekî durumu hakkında bilgi. bk., **Yeni Lügat Türkçe Sözlük 2009**, (<http://turkish.dic.enacademic.com/44660>) Erişim tarihi: 09. 03. 2018.

Kırım ve Kazan dalilleri eşlik etmekteydiler. Ama ne yazık ki hacı adayları bazen başka bir dalilin temsilcisi gibi davranan şüpheli kişilere güvenmişler ve bu şüpheli kişiler bilet alımında bagajın korunmasında, Rus rublesinin Türk lirasına değişiminde yardımcı olmak bahanesi ile insanları aldatıyorlardı. Hacı adaylarına yardımcı eden dalillerin bazıları yalan söylemişlerdi. Örneğin, hacı adayları Türkiye'deki bir Ermeni'yi Türklerden ayıramayıp onu bir Müslüman olarak düşünerek dallilleri gibi görmüşlerdi. Hacı adaylarının grup başkanlarına Odessa-Cidde'ye bilet satarken kandırdıklarını şöyle anlatır: ilk olarak birinci sınıf kabinleri gösteriyorlar, çikolata ve kahve ile muamele edeceklerini söylüyorlar, yolda tüm masraflarını şirketin karşılayacağını vurguluyorlar. Ama tüm grubun biletleri alındığında, birinci sınıf olmadığı ortaya çıkıyor, kalabalık bir gemi içinde korkunç bir eziyetle gidiyorlar bu da yetmezmiş gibi çılgınca yüksek fiyatlara yiyecek ve su satın almak zorunda kalıyorlar. Kitabın ayrı bir bölümünde de, geri dönüş yolunda masum hacı adaylarının eşyalarını Cidde'den Feodosia'nın (Kefe) gelenekleri aracılığıyla aktarmayı teklif eden başka bir dolandırıcı grubuna güvenip ailelerine ve diğer köylülere aldıkları hediyeleri ve kendi eşyalarını kaybettikleri anlatılmıştır.²⁵

Yolda hacı adayları çay, kahve içmişler ve helal olan yiyecekleri yemişlerdi. Ama birçoğu oruç tutmaktaydı. Yukarıda belirttiğimiz gibi seyyahlar yiyecek hazırlamak için yanlarında mutfak eşyaları götürüyorlardı. Aldıkları eşyalara bakılırsa, yolculuk sürecinde çoğunlukla basit yemekler pişiriyorlardı: et suyu ya da çorba, hatta kek pişirdikleri zamanlar da olmuştur. Vapurlarda yiyeceklerle ilgili özel bir problem de yoktu, ama bazı sorunlar vardı. Örneğin, Ş. Mercani'nin yoldaşlarından biri olan Zeynulla, bir vapurun yemek odasında tavukların başının İslami usullere uyulmadan basitçe kesildiğini görür. Sonuç olarak Mercani ve arkadaşları tavuk etini yemekten vazgeçmişlerdir.²⁶

Hacı adaylarının yolculuk sırasında karşılaştığı sıkıntılardan biri de karantina uygulamaları olmuştur. Bu konu ile alakalı bilgiler notlarda önemli yer almaktadır. İstanbul'dan bir Müslüman Rusya'ya gidecek olsa, ne olursa olsun Müslüman olduğu için mutlaka karantinaya alınırdı. Vapur dolusu yolcu Odessa'ya geldiğinde, Kudüs'ten dönmekte olan yüzlerce "*pis, murdar Ruslardan*" hiç kimse karantinaya

²⁵ Rıza, *age.*, s. 25-30.

²⁶ Şafikov, *agm.*, s. 107.

girmezken, içinde tek bir Müslüman bile olsa, o mutlaka karantinaya tabi tutulurdu. Müslüman birisi isterse birinci sınıf kibar bir kamara yolcusu olsun fark etmezdi. Bu durum on sene boyunca devam etmiş. Ama sonra çıkan birkaç gürültüden sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş ve karantinaları hacıların dönüş zamanına göre ayarlamak zorunda kalmışlardır.²⁷ Ş. Mercani notlarında geri dönerken Cidde şehrinde Sina limanına geldiklerini orada iki gün karantina altına alınan hacılar, İzmir'e geldikten sonra da yeniden karantinaya alındıklarını yazar. Bunun sebebini Mercani şöyle ifade etmektedir: «*Karantina nedeni bizden önce gelen İngiltere vapurunda olan salgın hastalıktı. Çoğumuz sıhhatli olmamıza rağmen, onlar karantinada iken bizi dışarı çıkarmadılar.*»²⁸

Almuşev, hacı adaylarının deniz yolculuğunda hangi sıkıntıları çektiğinden bahseder ve bunları bir mektupla ailesine yazmıştır. Mektup önemine binaen Türkçeye çevrilerek aşağıda nakledilmiştir:

“Değerli eşim Gilmikamal, sevgili kızlarım - Magsum ve Safia! Şimdi yabancı yerlerde olan babanızın size gönderdiği selam ve duaları kabul edin. Ayrıca nimet ve elveda sözlerini ablam Bibi'ye, kocası Yunus'a, çocuklarına ve kız kardeşim Ayşe'ye iletin. Beni merak edip soran tüm akraba ve arkadaşlarıma en iyi dileklerimi söyleyin. Şu anda Allah'a şükür, bizler hayattayız ve iyiyiz ve zilkade ayının başından beri Cidde'deydik. Kimin duaları ve ayrılık sözlerinin başımıza gelen maceraları başarıyla yenmemize yardım ettiğini bile bilmiyorum. Onları daha ayrıntılı olarak anlatacağım.

Muhtemelen bizden zilkade ayının 9'unda Süveys'ten ayrılacağımızı bildirdiğimiz bir mektup almışsınızdır. Yerel saat ile akşam saat beşte yelken açtık. Hava yüzmeye oldukça elverişliydi. Sabah saat üçte, kaptanımızın “becerisi” sayesinde, taşlara çarptık ve batmaya başladık. Bu olay Sina Dağı'na varmamızdan beş saat önce oldu.

Bir şeyler yapmak zorundaydık. Zilkadenin 10. günü, sabah saat 10. 00'da beş denizci ile bir tekne gemimizden indirildi. Onlara sahile ulaşma ve Sina'ya gemimizin sıkıntı içinde olduğunu bildirme emri verildi. Ama beklediğimiz gibi

²⁷ Sibgatullina, *age.*, s. 75.

²⁸ Mercani, *age.*, s. 23.

olmadı! Vapurdan sadece yüz sajen²⁹ ayrıldıktan sonra denizciler geri döndü. Bunun nedeni, sert bir şekilde değişen hava koşullarının yanı sıra, tekneyi ezmeye başlayan yüksek ve güçlü dalgaları. Dalganın darbelerinden tekne ters çevrildi ve içinde olan herkes farklı yönlere çarptı. Denizciler kendilerini ellerinden geldiğince kurtardılar. Gemiden onlara can simitlerini attılar. Sonuç olarak, sadece dördü kurtulmayı başardı ve beşincisi boğuldu. Yapacak bir şey yok, bu kader!

Fakat maceralarımız orada bitmedi. Önceki fırtınada, kabin içinde yer alan temiz su deposu, dalgaların etkisinden muzdaripti. Bir delikten oraya deniz suyu nüfuz etti ve temiz suyla karıştı. Sonuç olarak susuz kaldık.

İkinci gün geminin pruvası çökmeye başladı, sonra dönüş lavaboya, merdivenlere, makine dairesine geldi ve sonunda gemimiz yavaş batmaya başladı. Denizdeki dev dalgalar onu küçük bir top gibi fırlattı. Pazar günü, başka bir bot indirmeye karar verildi. Bu sefer altı denizci geldi. Aynı görev verildi-sahile ulaşmak (en azından Bedevi Araplarına) ve geminin düştüğü zor durumunu bildirmek. Hacı adayları birbirlerine veda ettikten sonra, bir tekneye bindiler ve kıyıya doğru gittiler.

Karaya çıkıp güvende olmalarını sağladılar ve gemi kaptanının yazdığı bir mektubu havi bir zarf teslim ettiler. Aynı gün, gün batımından kısa bir süre önce, bizden iki mil uzakta, Mısır posta gemisi ortaya çıktı. Güçlü dalgalar ona bize yaklaşma fırsatını vermedi ve posta gemisinin kaptanı risk almayınca geri Sina'ya döndü.

Pazartesi günü sabah saat 10'da, bizden bir buçuk mil uzakta duran ufukta bir İngiliz savaş gemisi görüldü. İngiliz gemisinden dört askeri denizcinin ve komutanın bulunduğu bir tekne indirildi. Bize ulaşıp, hepimizin iyi durumda olduğumuzdan emin olarak, getirilen suyu dağıtmaya başladılar. Herkese bir bardak su vermeye karar verildi.

Şu anda aşırı derecede susuz ve bitkin insanlar insan görünümelerini kaybetmişlerdi. Herkes sadece kendi kıymetli canını kurtarmayı düşünüyordu. Anneleri ve babaları bile, çocuklarını unutarak, bir su kaynağı bulup kurtulmaya çalışıyorlardı. Haddi aşır, birbirlerine iterek ve hakaret ederek, çaresizlik içinde

²⁹ Eskiden Rusya'da kullanılan, 3 arşın veya 2, 13 metre değerindeki uzunluk ölçüsü birimi.

yoldaşlarının ellerinden su kapmaya başladılar. Bu gördüklerim dünyanın sonu, “Kıyamet Günü” gibi görünüyordu. Sadece Kur’an-ı Kerim’deki o bilinen ayeti okumak kaldı “Fa’tabiru ya uli’l-’ebsar!” (“İbret alın ey basiret sahipleri!”) (Haşr suresi 2. ayet.) Bu insanlar Cuma gününden pazartesiye kadar ağzında haşhaş çiği tutmamış, yalnızca sıkılmış limon suyuyla beslenerek sıcaklık ve havasızlıktan kararmış hâlde dört gün boyunca ölüm korkusu çekmelerine rağmen kurtuluş ümidi besleyen insanlardı.

Sadece Salı günü üç kurtarma gemisi geldi. O anda bizi sarmalayan duyguları tarif etmek zor. Bu yeniden doğuş gibi şükran dolu bir duyguydu. Allah'a şükürler her şey geride kaldı! Allah korusun, tekrar denemek için! Amin.

Tekneler bu gemilerden indirildi. Onların yardımıyla, ilk önce hacı adayları daha sonra da eşyaları taşındılar. Böylece, yarım saat önce her biri kişisel olarak nasıl kurtarılacağı hakkındaki düşüncelerinden sıyrıldı ve herkes kurtarıldı. Ve içme suyunun dağılması sırasında ortaya çıkan huzursuzluklar, onlara ibretlik bir anı olarak kaldı.

Eşyaların tamamı kurtarılamamıştı Denize çok şey battı. Mesela, arkadaşım İbrahim'in valizi de deniz tabanına gitti. Neyse artık gitti ve geri dönmeyecek.

Kurtarılan hacı adayları yiyecek ve içecek olmadan bırakıldıklarından, iki yassı kek, iki yumurta, zeytin ve soğan içeren bir rasyon vermeye karar verdiler. İkinci gemi üzerinde kurtarılanlar kucaklaşıp, birbirlerini tebrik ettiler, kısacası yeniden doğmuş gibi davrandılar. Hacı adayları, ezanları okudular ve Allah'ı her şekilde kutsadılar (“Merhametiniz ve nezaketiniz sayesinde talihsizliklerden kurtulduk. Cömertlerimiz bize gösterebilir!”).

Vapurumuzda hacı adaylarının çoğu Mısır'a gideceklerdi. Kalkış zamanında birçoğu Kur’an-ı Kerim’i yüksek sesle okuyorlardı ve gemi batmaya başladığı anda herkes “Salavat” getirmeye başlamıştı. Sonra hepsi kurtuluş için dua etti. Bizimle aynı gemide şii mezhebinden doksan tane hacı adayı vardı. Kırım Tatarlarından bir öğrenci, İbrahim ile bana Mısır yolculuğunda eşlik etti.

Sevgili Gilmikamal! Mektubumu sadece bir kere okuyup bırakmayın - birkaç defa okuyun! Köyümüzün öğrenmeye açık halkının onunla tanışmasına izin verin,

onların bu nimetlerden istifade etmelerini sağlayın! Bu yazıda, Kızıldeniz'de başımıza gelenleri ancak çok küçük bir bölümde bahsediyorum. Kalanları eve dönünce söylerim.

Es-selamu aleykum ve rahmatullah.

Zilkade 17, 1317 (1900) yıl. “³⁰

Hac yolculuğunu tamamlayıp memleketlerine geri dönen Rusya Müslümanlarını daha ciddi bir imtihanın beklediğine yer verilen eserlerde, haccın İdil-Ural bölgesi Müslümanları için dinî inançlarına ve ideallerine karşı ciddi bir sadakat sınavına dönüştüğü vurgulanmaktadır. Bu eserler sayesinde bir taraftan Rusya Müslümanlarının seyahatleri sırasında geçtikleri yerlerin ve halkın ahvaline dair bilgiler öğrenirken, diğer taraftan da Rusya Müslümanları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin boyutlarını görebiliriz.

1. 2. Çalışmada Kullanılan Hacnameler ve Yazarları

a) Şehabeddin Mercani ve Rihletü'l-Mercani Adlı Eseri³¹

“Rihletü'l-Mercani” (Mercani seyahatı): XIX. yüzyılın sonunda Rusya Müslümanlarının hac seferleri hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biridir. Bu çalışmayı eski Tatar dilinden Rusçaya N. Yuzeyev çevirmiştir. 1902 yılında R. Fahredtinov tarafından Kazan’da yayımlanmıştır.³²

³⁰ Hamidulla Almuşev, **Hacname**, Mahinur Yay., Nijniy Novgorod 2006, s. 31-33.

³¹ Mercani, **age.**, s. 9.

³² Rıza Fahredtin, **Rihletü'l-Mercani**, Tipo-litogr. Naslednikov Çirkovoy Yay., Kazan 1897.

Ünlü Tatar aydınları arasında ilk sıralarda yer alan Şehabeddin Mercani 27 Ocak 1818'de Tataristan Cumhuriyeti'nin Atninsky ilçesinin Mercan köyü yakınlarındaki Yabınçı köyünde doğmuştur. Babasının ve annesinin ataları, ünlü imamlar ve âlimlerin yetiştiği bir sülaleden gelmektedirler. Onlardan Kur'an-ı Kerim, tarih, felsefe, Arapça ve Farsça dilleri üzerinde ilk tedrisatını alan Şehabeddin Mercani, beş yaşındayken annesini kaybetmiş ve üvey annesi tarafından oldukça sert bir ortamda büyütülmüştür. İlk eğitimini Taşkiçu köyünün medresesinde, babasının öğretmen olduğu yerde almıştır. Mercani 17 yaşında öğretmenlik yapmaya başlamış ve Fars dilinin morfolojisine ilişkin ders kitabını yetersiz bularak, kendisi bu konuyla alakalı bir kitap yazmıştır.³³

Mercani 1838 yılında tahsiline devam etmek için Buhara'ya gitmiştir. Buhara Ehl-i Sünnet İslam anlayışının en önemli merkezlerinden biriydi. Burada yetişen İslam alimleri hem Türkistan hem de Anadolu'da İslam'ın asırlardır doğru bir şekilde yaşanmasında en önemli aktörler olmuşlardır. Buna rağmen Mercani orada almış olduğu medrese eğitiminden pek memnun kalmamıştır. Öğrencilerin Kur'an-ı Kerim'i anlamadan ezberlemelerini, medreselerde modern bilim ve seküler eğitim disiplinlerini barındırmadığı düşüncesiyle mevcut eğitim sistemine reform yapılması gerektiğini ifade etmiş, ama onu destekleyen olmamıştır. Bu sebeple vaktinin pek çoğunu kütüphanede geçirmiştir. Geçimini temin için gerekli olan parayı zengin çocuklarına ders vererek kazanmıştır. 1843 yılında Semerkand şehrine gelmiştir. Orada “Şirdar” medresesinde ünlü tarihçi, Kadı Ebu Said b. Abdülhay es-Semerkandi ile tanışmıştır. Ebu Said es-Semerkandi, Mercani'ye tarih ile ilgilenmesini tavsiye etmiştir. Mercani de bu yolda ilerlemiştir. İlk basılan eseri 1865 senesinde Kazan'da Arapça olarak neşrettiği ve Orta Asya Türk Halkları tarihini anlattığı **Girfatül – havakin li irfanu'1 - havakin** (Hakanlar bilgisi hakkında bir avuç bilgi)³⁴ adlı eseridir. Mercani on bir yıl sonra 1848'de yeni bilgilerle donanmış bir şekilde Kazan'a geri dönmüş ve 1850 yılının Mart ayında Birinci Kazan Camii'nin İmam-Müderrisi olarak tayin edilmiştir.³⁵

³³ Aydar Yuzeyev, **Oçerki Mercani O Vostoçnih Narodah**, Tatar. Kn. Yay., Kazan 2003, s. 12.

³⁴ Şehabeddin Mercani, **Girfatül-Havakin li İrfanu'1-Havakin (Gorstoçka Znaniy O Poznaniye Hakanov)**, Kazan 1864.

³⁵ Yuzeyev, **age.**, s. 34.

Mercani, 3 Haziran 1880'de hac vaszifesini yapmak için Kazan valisinden izin istemiş ve iki ay sonra olumlu bir cevap almıştır. 11 Ağustos 1880'de yolculuğuna Nizhny Novgorod - Moskova - Kursk - Kiev - Odessa güzergâhını takip ederek başlamış ve ardından 12 gün kaldığı İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da onun gözüne çarpan ilk şey, küçük taş binaların arasında tepelerde yükselen minarelerin çokluğudur. Mercani ve beraberindeki hacı adayları Ayasofya, Sultan Ahmed, Beyazıt gibi ünlü camileri ziyaret ederek şehri keşfetmeye başlamıştır. Özellikle Sultan Ahmed Camii onları büyülemiştir.³⁶

Mercani'nin ifade ettikleri günlük bir rapor mahiyetindedir. Zira gördüklerini ifade ederken günü ve tarihini belirtmiştir. Bir başka hacnamede de aynı durum vardır ancak bu kadar net değildir. O, şehirlerin toplumsal hayatını da gözlemlemişse de detaylı anlatmamıştır. Seyyah, yolculuk sürecinde kendi hemşehrileri ile de görüşüğünü anlatır. Eserde dikkat çekici hususlardan biri de Mercani'nin camilerde Kur'an-ı Kerim okuyanların hatalarını düzelttiği bilgisidir. Mercani hacnamesi, bize daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nda elit kısmın yaşantısı ve toplumdaki dinî hayatın nasıl cereyan ettiği hakkında bilgiler verir. Çünkü o daha çok ünlü devlet adamları ile sohbet etmiştir. Onların ad ve soyadlarını hatta unvanlarını, da dile getirmiştir.

b) Hamidullah Almuşev ve Hacname Adlı Eseri³⁷

Hamidullah Almuşev, Tatar kültüründeki önemli isimlerden birisi ve Petryaks köyündeki "Hamidullah medresesi" olarak bilinen medresenin kurucusu ve öğretmenidir. Dindar bir köylü ailenin çocuğu olarak doğan Almuşev, altı yaşından itibaren caminin mektebinde okur-yazarlık ve din derslerinin temellerini edinmiştir. Sekiz yaşındayken babası onu Buhara'ya eğitim alması için göndermiş ve Almuşev, 10 yıl boyunca Buhara ve Semerkand medreselerinde okuyup, orada Arapça, Türkçe, Farsça, ilahiyat, tarih, felsefe, astronomi, coğrafya, matematik, tıp, estetik alanlarında dersler görmüştür.³⁸

³⁶ Mercani, **age.**, s. 8.

³⁷ Hamidulla Almuşev, **Hacname**, Mahinur Yay., Nijniy Novgorod 2006.

³⁸ Yoldoz Alimova, "Hamidullah Almuşev", **Tatarskiye Novosti**, No 10, Kazan 2005, s. 10. Almuşev'in medresede almış olduğu dersler arasında astronomi, matematik, tıp gibi modern bilime dair dersler olması Mercani'nin Buhara medreselerinde pozitif ilimlerin okutulmadığı görüşü ile tezatlık arz etmektedir.

Hamidullah Almuşev 1899 yılında Hac seferine başlamıştır ve Arabistan'a giden yolda, Lehistan, Macaristan, İstanbul, Yunanistan, Lübnan, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarından geçmiştir. Yazar, bu gezi sırasında, yerel halkların yaşamını ve geleneklerini yansıtan yerleri ziyaret etmiş, gördüklerini inceleyerek detaylıca açıklamaya çalışmış, ziyaret ettiği yerlerin meşhur alimleri ile tanışıp onlardan dersler almıştır. Örneğin, yolculukları sırasında Mısırlı dinde reformist Muhammed Abduh, Hamidullah Almuşev'in görüştüğü insanların biridir.³⁹

Bu gezide yazılan seyahat notları "Hacname" kitabının temelini oluşturmaktadır. "Hacname" el yazması, sayfanın tek tarafına yazılmış 44 sayfalık metinden müteşekkildir. Metnin ana kısmı Arapça-Farsça-Türkçe kelimelerden, deyimlerden ve söz dizimlerinden oluşturularak eski Tatar edebi dilinde yazılmıştır. Eser XIX. yüzyılın Ortadoğu Müslümanları ile alakalı şahıs ve yer adları, tarihî olaylar ile bol miktarda dinî terimler ihtiva etmektedir.

Hamidullah Almuşev hac yolculuğuna bazı Avrupa şehirlerinden başlamıştır; St. Petersburg'tan Viyana'ya, sonra Budapeşte, Belgrad ve Sofya şehirlerine geçip İstanbul'a gelmiştir. Notlara göre bu şehirleri gezerken, daha çok Viyana hakkında bilgi vermiştir. Viyana'nın çok büyük bir şehir olduğunu ve sokaklarda gezen atlara hayran kaldığını anlatmaktadır. Sonra Budapeşte'ye gelince Türkçe bilen genç bir askerle tanıştıklarını anlatmaktadır. Avrupa'da gezerken hacı adaylarının hemen her adımlarında para harcamaları Almuşev'in dikkatini çekmiştir. Mesela, Hamidullah Almuşev, restoranda arkadaşını beklerken, bir kadın abdest alması için onu büyük ve tertemiz bir lavaboya getirmiş, musluklarından özel makineler sayesinde ısıtılarak sıcak su akan bu yerde abdestini alıp namazını kıldığında bu hizmet karşılığında kendisinden para alınması onu şaşırtmıştır. Daha sonra hacılar Sofya şehrinden trenle İstanbul'a doğru yola çıkmışlardır.⁴⁰

Bu hacnamede dikkati çeken hususlardan biri, yolculuk sırasında karşılaşılan sorunların çok fazla sıkıntıya yol açacak boyutlara gelmeden çözülmüş olması ve hacıların gitmek istedikleri yerlere ciddi problemler yaşamadan vasıl olduklarının belirtilmesidir. Bir diğeri ise, yazarın geçtiği yerlerdeki tabiat güzelliklerini büyük

³⁹Aliya Aleyeva, "Tatarskaya Palomniçeskaya Literatura (Hacname)", **Vesnik Başkirskogo Universiteta**, C. 14, Ufa 2009, s. 498.

⁴⁰ Almuşev, **age.**, s. 1-2.

bir ihtimamla tasvir etmesidir. Bu yolculuk esnasında yazarı en mutlu eden hadiselerden biri ise, Medine şehrindeki bir kütüphanede eski bir Kur'an-ı Kerim tefsirine rastlaması, üçüncüsü de yazarın Medine şehrinin antik kütüphanesi ile ilgilenip, orada oldukça kıymetli bir elyazmalı Kur'an tefsirin bulmasıdır.⁴¹

c) Gali Çokrıy ve Destan Hacname Adlı Eseri⁴²

Gali Çokrıy 8 Ocak 1826'da Başkurdistan'ın Eski Çokrıy köyünde dünyaya gelmiştir. Babası zengin bir imamdı. İlk eğitimini Perm Guberniyasının Tanıp Medresesinde almış ve 1833-1847 yılları arasında Birsks ve Menzelinsk medresesinde çalışmıştır. 1849-1852 yıllarında da Sterlibashevsk Haris Biktimirov'un medresesinde okumuştur. G. Çokrıy, medreseden mezun olduktan sonra 1885'de imam olmuştur. Genç yaşlardan itibaren edebiyata ilgi duyan Gali Çokrıy'ı Ahmet Yesevi ve Allahyar Sûfi Allahyâr eserleri etkilemiştir. Çokrıy'in kaleme almış olduğu eserlerin içeriğini dinî ilimler ile vaaz ve nasihatler oluşturmaktadır. Aynı zamanda şiire de meraklı olan Çokrıy'in yazmış olduğu eserlerin pek çoğu henüz yayımanmamıştır ve bu eserlerin el yazma nüshâlarının büyük bir kısmı bugün Başkurt Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.⁴³

Mütedeyyin bir insan olan G. Çokrıy dört kez hacca gitmiştir. İlk haccını 1872'te yapmıştır. Tanıdıkları ve akrabalarının ısrarlı bir şekilde hac hatıralarını yazarak bir kitap hâline getirmelerini istemeleri üzerine **Hacname** adlı seyahat günlüğünü yazmıştır. Yazar hac için kutsal topraklar olan Mekke ve Medine'ye gelip hac farızasını yerine getirdikten sonra Karadeniz, Azov (Azak) Denizi, Don, İdil nehirlerinden geçip geri memleketine dönerken görüp yaşadıklarını bu eserinde edebi bir anlatımla okuyuculara sunmaktadır. Çokrıy'in eserinde kullandığı şiirsel tarzı orijinaldir, içeriklerinden çok, dilinin hassasiyetine ve yazılış şekline dikkat etmektedir. Yazar, hacnamenin yazılma amacını şöyle belirtmektedir: *“Kitabım hacca gidecek insanlara yolu tarif etmek ve öğretmek için yazılmıştır. Belki de haccı gerçekleştirmek isteyen insanların yola çıkma arzusunu güçlendirir.”*⁴⁴

⁴¹ Aleyeva, **agm.**, s. 501.

⁴² Gali Çokrıy, “Destan Hacname”, Çev.: İlşat Gimadeyev, **Medina Al-İslam No 144, 145, 146**, Medina Yay., Nijniy Novgorod 2013, (www.idmedina.ru/medina/) Erişim tarihi: 12. 02. 2018.

⁴³Gali Çokrıy biyografyası hakkında “İzdatelskiy dom Medina” web sitesindeki bilgileri kullandık (www.idmedina.ru), Erişim tarihi: 1. 02. 2018.

⁴⁴ Gali Çokrıy, **age.**,

Aynı zamanda G. Çokrıy, günlüğünde sadece gördüklerini değil, kendi bakış açısını ve düşüncelerini de anlatmaktadır. Örneğin, Rusya'nın iktisadi ve teknoloji açısından Osmanlı'dan daha ileri seviyede olduğunu belirtmektedir. Arapların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdeki bazı düzensizliklerin düzelmesi için Rusya'yı örnek olarak göstermektedir. Yazar: “ *Rusya’da olan nizamlar o kadar düzenlidir ki, böylesini hiç bir yerde bulamazsınız, Rusya memleketi bazı memleketler arasında daha düzenlidir.* ”⁴⁵ diye eserinde belirtmiştir.

d) E. A. Davletşin ve Otçet Ştabs-Kapitana Davletşina o Komandirovke v Hicaz (Davletşin’in Hicaz Görevine Dair Raporu)⁴⁶

Ebdülaziz Abdulloviç Davletşin 1861 yılı Temmuz ayında Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Birsks ilinde soylu bir Müslüman ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Çarlık Rusya ordusunun albayıydı. Davletşin iyi bir ev eğitimi aldı ve 20 Ağustos 1880'de I. Pavlovsk Askeri Okulu'na başladı. Davletşin 1890'da Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümündeki Oryantal Dil Kursundan mezun oldu. Bundan sonra, bütün hizmeti bir şekilde askeri istihbaratla bağlantılı oldu.⁴⁷

1898'de ştabs-kaptan⁴⁸ Davletşin Devlet görevlisi olarak hac için Hicaz'a gitti. Arapça ve Türkçe dillerine vukufiyeti, memurun çok miktarda bilgi toplamasına imkân sağlamaktaydı. Davletşin raporunda bölgenin coğrafi özelliklerinden başlayarak, Fransa ve Büyük Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kısmında etkisine ve hacı adaylarını Pan-Türkizm ve Pan-İslamcılık fikirlerinin etkisi altında kaldıklarından bahsetmektedir.

Davletşin'in notları Hicaz bölgesi hakkında detaylı bilgileri barındırır. Çünkü o sadece bir hac adayı gözü ile bakmamış aynı zamanda Rus Çarlığı'nın istihbaratı tarafından gönderildiği için raporunda bölgenin coğrafyası, hacı adaylarının

⁴⁵ **age.**,

⁴⁶ Ebdülaziz Davletşin, “Otçet Ştabs Kapitana Davletşina O Komandirovke V Hicaz”, **Hac Rossiyskih Musulman**, Edit.: Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod 2009, (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/?1498), Erişim tarihi: 01. 02. 2018.

⁴⁷ Dmitriy Arapov, “O Ştabs Kapitane Davletşine”, **Hac Rosiyskih Musulman**, Edit.: Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod 2009, s. 12, (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/?1498), Erişim tarihi: 01. 02. 2018.

⁴⁸ Ştabs-kapitan karargah yüzbaşısı-Rus Çarlığı'nın 1797 yılından itibaren 1917 yılına kadar olan ordusunun bir rütbesidir. Bkz., **Bolşoy Ensiklopedičeskiy Slovar**, C. II, Edit: Prohorov Anatoliy, Norint Yay., Moskova 2004, s. 234.

kökenleri, bölgede Avrupa'nın etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz politikası gibi önemli noktalara da dikkat çekmiştir.

Davletşin'in raporu sadece ülke yöneticilerine fayda sağlamamıştır. Bu rapordaki bilgilerin müzakere edilmesi neticesinde, Rusya İmparatorluğu'nun tüm Müslümanları için önemli bir gelişme yaşanmıştır: Rusya'da yaşayan Müslümanların hac vazifesini ifa etmek için Mekke'ye gitmelerine imkân tanıyan “*Müslüman Hacılara İlişkin Geçici Kurallar*” adlı bir kanun yayınlanmıştır.⁴⁹

Memur raporları gibi belgelerin sıradan hacılar tarafından hac türünde yazılmış seyahat notlarından biraz daha farklı bir tablo çizdiği belirtilmelidir. Onlar sorunları belirler ve daha açık bir şekilde yansıtırlar, çözmek için yollar önerirler. Fakat kendi ülkesinden Mekke'ye yolculuk eden ve geri dönen hacı adayları, yolculuk sürecinde olan tüm zorlukları Allah'ın inançlarını denemek için birer imtihan gibi düşünüyorlardı.

e) Rıza Gali ve Hajilarga Rafik Adlı Eseri⁵⁰

1908 yılında Kazan şehrinde Gali Rıza isimli birisi tarafından hacı adayları için bir kılavuz yayınlanmıştır. Yazar giriş bölümünde, kitabını yazma amaçlarını ve nedenlerini şöyle açıklar: “*Basit görüşlü hacılar köylerinden ayrıldıkları andan itibaren aldatılmaya başlanır ve evlerine dönene kadar aldatılırlar. Bu nedenle hacılar, huzursuz bir ruh hali ile Hicaz'dan dönüyorlar.*” Yazar “*on iki yıl boyunca, hacca giden, masum vatandaşlarının iç karartıcı durumunu sürekli olarak görüyor, acı çekiyorum*” diyerek onları aldatılmaktan korumak için bu rehber kitabını yazmaya karar verdiğini belirtiyor.⁵¹

Eserde Rıza Gali'nin Arabistan'a giden bütün yolları çok iyi bildiği, Odessa, İstanbul, Mekke ve Medine'nin de hiç yabancı olmadığı belirtilmektedir. Bir nevi Hac rehberi mahiyetinde olan eserde ayrıca hacı adaylarının yanında bulundurması gereken belgeler bildirmektedir. Ayrıca ilk defa böylesine uzun bir seyahate çıkacakları yanlarına almaları gereken para, kıyafet, yiyecek, ve diğer şeylerin miktarı ve mahiyeti hakkında da malumat vermektedir.

⁴⁹ Arapov, **agm.**, s. 10.

⁵⁰ Gali Rıza, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnek Yay., Kazan 1909.

⁵¹ Rıza Gali, **age.**, s. 2-3.

Hacı adaylarının haraç vermekten ve aldatılmaktan korumak için Rıza Gali'nin kılavuzunda döviz kurları, ötellerdeki yerlerin fiyatları, tren ve vapurların bilet ücretleri, vize maliyetleri, gümrük vergileri, çeşitli cezalar vb. hakkında bilgiler de bulunmaktadır.

Gali, hacı adaylarının uğradıkları şehirlerde “*dallil*” dedikleri mihmandarlar tarafından karşılanıp kendileriyle ilgilendiklerinden bahsetmektedir. Ancak bazen da bu “*dalliler*” tarafından kandırılıp mağdur edildiklerinden şikayet etmektedir. Buna örnek olarak yaşanan bazı hadisleri de göstermektedir.

Bu arada konuyla ilgilenen bir okuyucu Rusya'ya genellikle ne tür eşyaları hacıların hediyelik eşya ve hediyeler şeklinde getirdiği sorusuna bir cevap bulacaktır: boncuk çeşitleri, şapka, tütsü, namazlık vb.

f) Şakirzyan İşayev ve Mekka – Sveşenniy Gorod Musulman Adlı Eseri⁵²

1892 yılında Suudi Arabistan'da Cidde şehrinde Rus Konsolosluğu açılmıştır. İlk konsolos Şagimardan İbrahimov olmuştur. Ancak konsolosluğunun süresi kısa sürmüştür. Hac sırasında İbrahimov trajik bir şekilde Mekke şehri yanında bilinmeyen bir sebepten dolayı vefat etmiştir. Ülkeler arasındaki ilişkileri daha da kötüleştirmemek için, o yıl kolera salgınından öldüğü açıklaması yapılmıştır. Aynı zamanda bir Rus devletinin bir memuru olarak, radikal kimseler tarafından öldürülmüş olabileceği ihtimali de dik getirilmektedir.⁵³

1895'te Şakirzyan İşayev İbrahimov'un yerine Cidde'deki Rus konsolosluğuna çalışmaya gönderilmişti. Görevini yaparken yazdığı “**Mekka-svyaşenniy gorod Musulman**” (Müslümanların kutsal şehiri Mekke) makalesi 1896'da Petersburg şehrinde “Sredneazyatskiy Vestnik” dergisinde yayınlamıştır.

İşayev'in bibliyografyası hakkında pek fazla bilgi yoktur. Şakirzyan İshayev-Şagimardan İbrahimov'un arkadaşıdır. “*Türkistanskiy sbornik*”⁵⁴ kitabında bazı anıları basılmıştır. Bu anılarda yetim bir çocuk olarak büyüdüğünü ve Taşkent

⁵² Şakirzyan İşayev, “Mekka, Svyaşenniy Gorod Musulman”, **Hac Rosiyskih Musulman**, Medina Yay., Nijniy Novgorod 2008, (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/hadjj/1/ishaev.htm), Erişim tarihi: 05. 02. 2018.

⁵³ İşayev, **agm.**, s. 2.

⁵⁴ **Turkestanskiy Sbornik Soçineniy i Statey Otnosyaşihnya do Srednyey Azii Vooşşe i Turkestanskomu Krayu v Osobennosti**, Edit: K. P. Kaufmana, V. İ. Mejov, Taşkent 1878.

şehrindeki Rus anaokulunda eğitim aldığını bildirir. İşayev muhtemelen medreseden mezun olmuştu, zira o Taşkent'te bir Tatar camiinde mollaıydı. Aynı zamanda İşayev 1879'da yayınlanan Rusça-Özbekçe-Kazakça sözlüğünün derleyicisi olarak da bilinir.

55

Şakirzyan İşayev, yalnızca Doğu'ya değil, aynı zamanda Avrupa kültürüne ve eğitimine de vakıftı. Bu yüzden bahsettikleri sadece hac seferinin ibâdet yerlerinin tanıtımı ile sınırlı kalmıyordu. Gezi notlarında çarpıcı netlik ve sunum tarzının sadeliği, olguların ve kurguların düzenliliği dikkat çekicidir. Yazar, Mekke'de yaşayan Arapların geri kalmışlığını ve cehaletini eleştiriyor, şehirdeki kötü ekolojik ve genel sağlık durumundan endişe duyuyordu. Bunların hepsinin salgın hastalıkların ortaya çıkmasının asıl nedeni olduğunu, bunun da dahil hacı adayının ölümüne yol açtığını vurgulamıştır. İşayev Hicaz'da kurulan Türk makamlarının idari prosedürler konusunda yetersiz durumda bulunduğunu da eleştirmiştir. Yazar Cidde şehrinin sosyal hayatı hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve o şehrin Avrupa ile Doğu arasındaki ticaret ilişkilerinde büyük rol oynadığını da notlarına eklemiştir.

g) Bilalov Ešliulla ve Hacı Zarı Adlı Eser

1912 yılında Bilalov Ešliulla tarafından yazılan hac seferi notları Kazan şehrinde yayımlanmıştır. Yazar hakkında çok fazla bilgiye ulaşamadı. Muhtemelen yazdıklarına göre İdil-Ural bölgesinin bir köyünde imamlık yapmıştır. Bilalov Ešliulla tarafından yazılan bu hacname ise şiir formatında yazılmış olup bu yönüyle diğer hacnamelerden farklıdır. Yazar girişinde seferinin maksatlarını, beklentilerini anlatır. Ardından 1906 yılında sefere çıktığında evinden ve memleketinden nasıl ayrıldığını ve yolunun epey uzun olacağını belirtir.⁵⁶ B. Ešliulla tarafından yazılan eser, hacnamelar arasında yeni bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü araştırdığımız diğer hacnamelerin hepsi günlük defteri tarzında yazılmıştı.

⁵⁵ Masğud Gaynetdinov, “Ş. İşayev. Takoy Dalekiy Blijniy Vostok”, **Eho Vekov**, Eho vekovYay., Kazan 1996, (<http://www.archive.gov.tatarstan.ru>), Erişim tarihi: 12. 03. 2018.

⁵⁶ Bilalov, **age.**, s. 5.

B. Ehlulla'nın güzergahı, diğer hacı adaylarının güzergahları ile aynıydı. Odessa şehrinden Karadeniz üzerinden İstanbul'a ulaşmış. Sonra yolu birkaç Yunan adaları, Süveyş kanalı, Cidde, Kahire, Yanbo güzergâhları üzerinden Mekke ve Medine'ye kadar sürmüştür. Şiir stilinde yazıldığı için yazarın notları sayı listesi gibidir. Yani detaylı bilgi bulunmamaktadır. Gittikleri yerlerde ziyaret ettiği türbelerin, camilerin, limanların isimlerini vermiştir. Yazarın daha çok Arap ülkelerinin toplumuna ve yaşam tarzlarına dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Mesela, Yanbo şehrinin limanında onları çok sayıda çocuğun karşıladığından bahseder. Onlar için hacı adayları para toplamışlardır. Gemideki seyyahlar, denize sadaka atmışlardır ve çocuklar onları almak için hiç korkmadan hızlıca denize dibine kadar bile girmişler. Bu gördükleri B. Ehlulla'nın hoşuna gitmiştir. Bunları tasvir ederken de tabii bir şiir olarak kuru ifadelerle değil yoğun bir edebî dil ile ifade etmiştir.⁵⁷

Notlarda hacı adaylarının deniz yolculuğunda çektikleri sıkıntı önemli bir yer tutmaktadır. Yazar Saide limanına yaklaşırken gemilerinin fırtınaya tutulduğunu anlatır. Tüm eşyaları, kıyafetleri ıslanmış, bazı eşyaları da deniz dibine gitmiştir.⁵⁸

ğ) Kasım Bikkulov ve Hacı Adlı Eseri⁵⁹

Kasım Bikkolov XX. yüzyılın başlarında yaşamış bir yazar-öğretmendir ve çok sayıda şiir ve nesir yanında, okullar için ders kitapları da yazan bir eğitimcidir. B. Kasım 1868 yılında Rus İmparatorluğu'nun Simbirsk eyaleti, Buinsky ilçesindeki Yeni Tinçeli (Novoye Tinchali) köyünde dünyaya gelmiştir. Buinsk şehrinde bulunan "Muhammadiya" adlı medresede eğitim almıştır. 1885-1905 yıllar arasında Astrahan vilayetindeki Kilachi medresesinde öğretmenlik yapmıştır. Sonra 1905-1930 yıllarında kendi köyünde molla olmuştur. 1935 yılında da makul olmayan bir şekilde Ufa şehrinde sürgüne gönderilmiş. Suçu da kulak-molla grubuna ait olması şeklinde belirtilmiştir. Kulak-molla grubu, o dönemde Sovyet yönetimine muhalif

⁵⁷ *age.*, s. 8-9.

⁵⁸ *age.*, s. 11.

⁵⁹ Kasım Bikkulov, **Hacı**, Tipografiya TD Br. Karimovı Yay., Kazan 1912.

olan, idareye karşı iddia edilerek baskı ve fakilata tabi tutulan bir gruptu. B. Kasim'ın suçluğunu kanıtlayan yeterli delil olmadığından serbest bırakılmıştır.⁶⁰

K. Bikkulov tarafından yazılan “Haji” eseri edebi bir türdür. Zira K. Bikkulov'un hacca gitmediğini biliyoruz bu bakımdan bu eser diğer hacı adaylarından alınmış bilgilerin bir derlemesi şeklindedir.

“Haji” eseri medrese talebesinin İstanbul'a eğitim amacı ile gelmesinin anlatılmasıyla başlar. Kitabın ilk satırlarında okuyuculara Türkiye'nin başkenti tanıtılmaya başlanır. Tatar okuyucunun gözünde XX. yüzyılın başlarında İstanbul'un gerçekliği olan yeni bir dünya resmî yansıtılmıştır. Hikayenin kahramanı olan medrese talebisi için burada her şey sıra dışıydı. Talebenin geldiği saatte medrese kapalıdır ve medreselerin açılışına kadar gezmeye karar vermiştir. Öğrenci için en heyecanlı ve duygulandırıcı şey de Sultan Abdülhamid'in Cuma namazı törenine çıkmasıydı. Yazar Beşiktaş'taki cami yanında Sultanı görmek için gelen binlerce insandan da bahseder ve detaylıca tasvir eder.⁶¹

Edebi bir eser olmasına rağmen, yazar bilgileri seyahatnamelerdeki gibi anlatmaktadır. Mesela, hikayenin baş karakteri İstanbul'da saat 12 olduğunda kendi köyünde akşam 6 olduğunu fark eder. Ya da medrese talebesinin deniz yolculuğunu anlatan yazar, hacı adaylarının yazdıkları gibi oda gördüğü manzarayı şu şekilde ifade eder: *“Denizi ikiye bölmüş gibi vapurumuz çok hızlı varmaktaydı. Hava temiz, hiç rüzgar yoktu, vapur (tekne) etrafında hiç kuraklık yoktu, hatta kuşları bile fark etmedik ve sol tarafında dağlar arasında yüksek dağlar vardı, portakal, üzüm, limon, badem yetiştirilen diğer güzel köyler yer alıyordu.”*⁶²

⁶⁰ **Tatarskiy Ensiklopediceçskiy Slovar**, Edit: Hasanov M. H., İstitut Tatarskoy Ensiklopedii AN. RT. Yay., Kazan 1999, s. 245.

⁶¹ Bikkulov, **age.**, s. 4.

⁶² Bikkulov, **age.**, s. 11.

İKİNCİ BÖLÜM

HACNAMELERE GÖRE OSMANLI ŞEHİRLERİ VE SOSYAL HAYAT

2. 1. İstanbul ve Buradaki Dinî Atmosfer

Mukaddes topraklar olarak bildiğimiz Mekke ve Medine, diğer bir ifadeyle Hicaz bölgesi tüm dünya Müslümanları için ziyaret edilmesi kutsal kabul edilen mekânlardan biridir. Bu mübarek mekânlar uzun bir müddet Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Rus İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Müslümanlar, hacca gitmeden önce İslam halifesinin payitahtı İstanbul'a uğramışlar. Bu uğramayı da adeta dinî bir vecibe olarak görmüşlerdir. Bir bakıma İstanbul'a uğramadan gidilen haccın kabul olmayacağına inanmışlardır. Bu sebepten Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ile diğer Osmanlı şehirleri, Mekke ve Medine'ye gidilen yolda hacı adayları için ana geçiş noktaları olmuştur. Rusya Müslümanlarının kutsal mekânları ziyaret etmeleri ve eğitim almaları, Türkiye'deki şeyhler ve din âlimleriyle sohbet etmeleri insanlarda bazı şeyleri düşündürmüştür.

Hacı adayları Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'a girer girmez muhteşem bir manzara ile karşılaşmışlardır. Uzaktan orman gibi görünen minareler, limandaki vapurlar ve büyük dağlarda bulunan köyler dikkatlerini çekmiştir. Yazarlar bu doğal güzellikleri hayranlıkla anlatmaktadır. Mesela, Gali Çokrıy İstanbul'a yaklaşırken gördüğü manzarayı şöyle anlatmaktadır: *“Dikkatlice bakarsanız, çok fazla şaşırtıcı şey fark edebilirsiniz. Şaşırtıcı derecede değerli, sevimli, büyüleyici araziler mevcuttur. Boğazın büyüleyici kıyıları, tüm dünyadaki en güzel manzaradır. Dünyanın dört tarafının merkezi, kış ve yaz mevsimlerinin en yumuşak, bitkilerin güzel, dağların görkemli olduğu bir yerdir. Kentler ve köyler, billur sular, sakın hava, huzur ve keyif verir. Bu nedenle, bu kıyılarda yaşayan insanlar, çevrelerindekiyle göre daha iyi kalplere ve iyi huylara sahip olmalıdır. Ve aslında öyleler de.”*⁶³

Osmanlı topraklarına gelen hacı adaylarının en uzun süre kaldıkları yer İstanbul olmuştur. Burada en az bir hafta kalarak İstanbul'un eşsiz güzelliği ile

⁶³ Çokrıy, age., s. 2.

tanışma fırsatı bulan hacı adayları, bir taraftan da alışveriş yaparak ticari ilişkileri geliştirme gayretinde olmuşlardır. Onlara göre İslam dünyasında önemli ve meşhur olan her şey İstanbul'da vardır. Hacı adayları İstanbul'u çok rahat, zengin ve güçlü bir şehir olarak görmektedirler. Orada birçok cami ve medresenin varlığı, camilerin çok sayıda şamdan, fener ve lamba ile aydınlatılıyor olması onları memnun etmiştir. Seyyahların yazmış oldukları bu eserlerde Osmanlı toplumunun dinî yapısı ve o dönemde neler yaşandığına dair izler bulmak mümkündür.

Dinî hayatla anlatılmak istenen hacı adaylarının ziyaret ettiği camilerin, türbelerin, ibadethâne nasıl yerler olduğudur. Bunlardan bahsedeceğiz. Rusya Müslümanları genel olarak yolları üzerinde bulunan bütün camileri ziyaret etmişlerdir ve her birinde imamlarla ya da cemaatten birileriyle konuşmuşlardır, camilerin maddi durumu, mahalle halkının camilere yoğun ilgi gösterip göstermedikleriyle alakalı sorular yöneltilmişlerdir.

Rusya'dan gelen hacı adayları cuma namazını eda etmek ve irad edilen hutbeyi dinlemek için camilere gitmiştir. Camilerde cemaatle kılınan namazlardan çok etkilenen hacnâme yazarları namaz sonrasında imamların vaazlarını büyük bir heyecan ve coşkuyla hacnâmelerinde anlatırlar: *“Çoğu camilerde öğleden sonra da çeşitli hocalar tarafından vaazlar verilir. İstanbul imamlarını dinlemek lazım, çünkü onlar Rusya'dakinden çok farklılar. İstanbul imamları tüm övgüye layıktır. Onların dili ve sesleri saf ve güzel, kendileri kuşkusuz büyük bir hitabet yeteneğine sahiptir. Durmadan ve nefesini bölmeden, üç-dört saat boyunca konuşabilirler, aynı zamanda da herkesin anlayabileceği bir dilde konuşurlar, cemaat için anlaşılmayan Arapça ifadeler ile zaman kaybetmiyorlar. Konuşmasına birkaç ayet ile başlıyor, özünü açıklıyor, günlük yaşamdan canlı örnekler veriyor, okudukları ayetlerin tefsirlerini yapıyorlar. Asla ağlamayan taş kalpli insanlar bile, onların vaazını dinlerken gözleri acı gözyaşlarıyla doluyor. Neşe nedir bilmeyen insanların kalplerini, vaazları dinlerken birden mutluluk duygusu kaplıyor.*”⁶⁴

Genellikle Rusya Müslümanlarının İstanbul'da ziyaret ettiği yerler olarak camiler, Hz. Muhammed'in sahabelerinin kabirleri, evliya türbeleri, Osmanlı sultanının cuma namazı kılmak için camiye geliş töreni olan selamlık, çeşitli eğitim kurumları ve kütüphaneler ön plana çıkar. Mutlaka ziyaret edilen camiler şunlardır:

⁶⁴ Sıbgatullina, age., s. 72.

Ayasofya, Sultan Ahmet, Fatih, Beyazıt, Nur-ı Osmaniye, Yavuz Selim, Valide Sultan, Tophane, Yıldız, Yeraltı Camii. Ama öncelikle herkes Hz. Muhammed'in ve ashabının çeşitli eşyalarının yer aldığı Hırka-ı Saâdet Dairesini ziyaret ederek mukaddes emanetleri görmek istemişlerdir.

H. Almuşev'in notlarında İstanbul'un camileri hakkında pek çok bilgi vardır. Özellikle camilerin dış ve iç görünüşlerini dikkatle incelemiştir. Yazar ilk olarak Mahmud Paşa Camii⁶⁵ hakkında bilgi vermektedir. Caminin etrafının, abdest almak için iyi bir su sistemiyle donatıldığını anlatmaktadır. Cami kapısının üzerinde Allah'ın anıldığı sözlerin varlığına, avluda ve içerideki muhteşem lambaların sayılarına ve nasıl takıldıklarına dair bilgiler verilmektedir. Yazar yatsı namazının kılınmasına beş dakika kala mihrabın iki yanında bal mumu yakıldığından bahsetmektedir.⁶⁶

Notlarda yer alan en önemli camilerden biri de Ayasofya Camii'dir. Yazarların Ayasofya Camii ile ilgili açıklamaları oldukça ilginçtir. Bu cami hakkında en çok bilgiyi Almuşev'in notlarından ediniriz. Dış görünüşünü anlatırken kapısının boyutunun 15 zirag⁶⁷ olduğunu ve oranın üç katlı yapıya sahip bulunduğunu yazar. Akşamları beş bin kadar lamba yandığını ve her yerde Kuran-ı Kerim okuyan hafızların var olduğunu anlatmaktadır. Yazar ana girişin yanında, Aziz Sofya'nın mezarının yer aldığına, mermerden yapılan mezarın hayret verici bir şekilde ana girişin yanına kaldırılmış olduğunu ve Sultan Süleyman zamanında onun yanına yukarıya çıkabildiklerini zikretmektedir. Bir gün buradan yüksek ve garip sesler çıktığı ve cami sarsılmaya başladığı için Sultan Süleyman tarafından yukarıya çıkışın yasaklanmış olduğu ifade edilmektedir. Caminin ana kapısının yanında olan "terleyen sütun" hasta ve güçsüz insanların yaladıklarını görünce şaşırılmış. O, insanlara bunu neden yaptıklarını sormuş ve sütundan çıkan peygamberimizin tükürüğü bize şifa veriyor cevabını almıştır. H. Almuşev içeridekileri anlatırken Nuh peygamberin gemisinin çivi izlerinden bir parçanın olduğundan da bahsetmektedir.

⁶⁵ İstanbul'da XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye. Eminönü'nde kendi adını taşıyan semtte bulunan külliye Fâtiha Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1460'lı yılların başında inşasına başlanan ve 878'de (1473-74) tamamlanan külliye cami, türbe, çifte hamam, han, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve niteliği tam bilinmeyen bir mahkemeden oluşmaktaydı. Bkz., Filiz Gündüz, "Mahmud Paşa Camii ve Külliyesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 27, Ankara 2003, s. 380-381.

⁶⁶ Almuşev, *age.*, s. 4.

⁶⁷ Zirag-El, dirsek; dirsek boyutu ile ölçem kavramı 58 cm.

Minberin sağ tarafında Büyük Konstantin'in resminin özel bir kalkanın arkasında olduğunu ama biraz uzaktan bakıldığında ışık gibi parladığını da anlatmaktadır. Caminin üçüncü katında İsa peygamberin beşiğini de görmüştür. Hacı adayları notlarında caminin kubbesinde suratları silinmiş, ama tüm boyutlarıyla çizilmiş dört tane melek suretinden de bahsetmektedir. Burada tasvir edilenlerin dört büyük melek olan Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail'in suretleri olduğu belirtilmektedir.⁶⁸

Almuşev'in notlarında, ilginç ve de çok önemli yer tutan bir başka camii ise Sultan Ahmed Camii'dir. Hacı adayları camide namaz kılarken, çocukların sesinden ziyadesiyle rahatsız olmuş ve çocukların cami gibi özel bir ibadethanede oyun oynamalarına anlam veremeyip, camideki insanlara buna neden izin verdiklerini sormuşlardır. Cevap niteliğindeki şu hadiseyi anlatmışlardır: Sultan Ahmed Camisi inşa edilirken insanlar, Ayasofya Camisi'nin konum itibarıyla çok yakın olduğunu düşünüp bu sebeple kimsenin Sultan Ahmed Camisi'ne gitmeyeceğini dile getirmişlerdi. Bu olay üzerine de Sultan Ahmed, hiç kimse gitmiyorsa en azından çocuklar gidip oynar demiştir. Bu, çocukların camideki özgürlüğünü tescilleyen bir söz idi. Almuşev Sultan Ahmed Camii'nde hanımların da namaz kılmaları için geniş alanların var olduğunu ve çoğunun ev yerine camide namaz kılmayı tercih ettiklerini gözlemlemiştir. Hacı adaylarının dikkatini çeken diğer bir mekân Sultan Ahmet Meydanı'nda bulunan üç âdet taş sütun olmuştur. Taş sütunların karşısında yeniçerilerin balmumundan yapılmış heykelleri, heykellerin suretlerinin ve bakışlarının canlı insandan ayırt edilemeyecek gerçeklikte olması, Rusya Müslümanları için unutulmaz bir anı oluşturmuştur.⁶⁹

Fatih Sultan Mehmet'in türbesini de ziyaret eden Almuşev'in hayretine giden bir diğer şey, padişahın sarığının mezarın çiti üzerinde asılı olmasıydı. Hacı adayları padişahın başka eşyalarına da bakmak istemişler fakat türbenin bekçisi izin vermemiştir. Onlara :”*Size türbeyi ziyaret etmeniz az mı geldi?*” demiştir. Yazar bu türbeye Ortodoksların ve Musevilerin girişlerinin yasak olduğundan da bahsetmektedir. H. Almuşev, Sultan Mehmet hakkında topladığı bilgilerden, onu en çok etkileyen olaya notlarında şöyle yer vermektedir: “*Caminin inşaatı tamamlandıktan sonra, yatsı namazını kılmak için halk toplanmıştır, o gün Sultan'da*

⁶⁸ Almuşev, *age.*, s. 5.

⁶⁹ Sibgatullina, *age.*, s. 89.

ayrı gelmiştir. Sultan: Aranızda ikindi namazının farzından önce sünnet namazını, hiçbir zaman kaçırmayan var mı? diye sormuştur. İmamların hiçbiri cevap vermemiştir. Sonra, Fatih Sultan Mehmet kendisi sünnet namazını kılmaya başlamıştır. “⁷⁰ Bu yazdıklarına bakılırsa H. Almuşev’in Sultanın şahsına, devrine ve hatta yaşamına hayran kaldığını anlayabiliriz.

İstanbul’da fazla kalanlar mübarek kişilerin türbelerini de ziyaret etme şansı bulmuşlar. Sahabe-i kirama ve tanınmış Müslüman şahsiyetlere ait ziyaret edilecek mekânlar İstanbul’da yirmi kadar olup, çoğunluğu mezar ve türbelerden oluşmaktadır. Bunlar; Hz. Eyüp el-Ensari, Hz. Ebuzer el-Gaffari, Hz. Ebu Derda, Hz. Ebu Sait el-Hudri, Hz. Cabir b. Semure, Hz. Cafer b. Muhammed el-Ensari, Hz. Şu’be, Hz. Abdurrahman Şami, Hz. Cafer b. Abdullah el-Ensari, Hz. Abdullah el-Hudri, Hz. Abdüssadık b. Amir, Hz. Amir b. el-As, Hz. Vehb b. Huşeyre, Hz. Süfyan b. Uyeyne, Hz. Cabir b. Abdullah el-Ensari, Hz. Ebu Şeybe el-Hudri, Hz. Hamidullah el-Ensari, Hz. Hafır, Hz. Edhem gibi isimlerdir. ⁷¹ Bilalov Ehliulla “Hacı zarı” adlı eserinde İstanbul’da en çok ziyaret edilen mübarek kişilerin mezarlarının bulunduğu mekanlar hakkında bilgi vermektedir. Eyüp el-Ensari’nin türbesi bunlardan birisidir. Eyüp el-Ensari yaşlandığı sırada, İslam orduları ile birlikte İstanbul’u fethetmek için sefere çıkan orduyla birlikte surların önlerine kadar gelmiş ve orda vefat etmiştir. Kendisi Hz. Muhammed’i çok sevmiştir. Hz Muhammed’e olan sevgisinden dolayı olsa gerek, hacı adaylarının çoğu ondan hayranlıkla bahsetmektedir. ⁷² Almuşev’in hac notlarında Galata bölgesinde bulunan Yeraltı Camisi de geçmektedir. Oradaki hafızların cumaya kadar hiç durmadan Saffat ve Yasin surelerini okuması hacı adaylarının ilgisini çekmiş ve onları şaşırtmıştır. Hacı adaylarının ziyaret ettikleri türbelerden bir diğeri de Hz. Süfyan b. Uyeyne türbesi olmuştur. ⁷³

Hacı adaylarının İstanbul ziyareti, hac için bir ön hazırlık niteliğindedir. Zira onlarda İstanbul, İslam dünyasında önemli ve meşhur olan her şeyin var olduğu mühim bir yer düşüncesini oluşturmuştu. Hacıları olumlu etkileyen olaylardan biri de dönemin şeyhlerini ziyaret etmeleri, onların sohbetlerine iştirak etmeleriydi. Bu

⁷⁰ Almuşev, *age.*, s. 7.

⁷¹ Sıbgatullina, *age.*, s. 67.

⁷² *age.*, s. 88.

⁷³ Almuşev, *age.*, s. 12.

memnuniyetini Gali Çokrıy şöyle ifade etmektedir: “*İstanbul'daki şeyhler çok saygı görüyor ve onların müridleri şeyhlerine büyük bir gayretle hizmet ediyorlar. Yöneticiler, tüccarlar, bilim adamları, öğretmenler gibi çeşitli meslek grubundan insanlar tarafından şeyhlere büyük bir saygı duyuluyor ve hürmette kusur edilmiyor. Şeyhlerin sözlerini ve emirlerini reddedecek bir insanın olmadığı açıkça görülüyor.*”⁷⁴

Hacıları etkileyen onlarca durumdan bir diğeri ise selamlık vaktinde sultanı, ailesini ve paşaları görmüş olmalarıydı. Bu etkilenişin izlerini Bikkulov Kasıym'ın “Haji” hikayesinde daha net açıklamalarla görebiliriz. Tabii bu hikaye edebi eser niteliği taşımaktadır. Bu sebeple hikayenin ne derece gerçeği yansıttığını tespit edemeyebiliriz fakat hacıların notlarıyla karşılaştırıldığında hikaye ile benzer ifadeler çoktur. Eserde, Sultanı görmek amacı ile Örtaköy Camisi önünde Türk, Çerkez, Kızılbaş, Özbek, Arap, Türkmen, Kürt, Kazak vs. milletler arasında Fransız, İngiliz, Ermeni, Yunanların da toplandıkları anlatılmıştır. Bikkulov K., o halk arasında bulunan kendi dindaşları hakkında şunları ifade eder: “*Bu kadar halk arasında bizim Rusya Müslümanları, Kazan ve Sibiryâ Tatarları'nın Müslüman Türkleri, beyaz gömlek ve beyaz pantolonlarıyla sabırsız bir şekilde durmaktadır*” Yazar Sultan Abdülhamid'in yaklaştığını şu detaylar ile anlatmaktadır: «*Yine bir top atıldı Sultan evinden çıktı dediler. Gözlerimiz doğruca saray tarafına döndü. Etrafımızda güzel melodiler duyulmaya başladı. Biraz zaman geçtikten sonra önümüzden beyaz atlı ve üzerleri sarı altın ile örtülmüş bir kaç paşa geçti. Paşaların ardından iki tane at arabası, sonra siyah atları ile başkomutanlar, kapalı at arabasında sultanın hatunları ve en sonunda kafasında kızıl sarık olan Sultan Abdülhamid geçti. Sultanın sağ yanında oğlu, sol yanında veziri bulunuyordu. Sultanın yaklaşması ile beraber etrafta duyduğumuz melodiler de değişti. Tüm halk “Padişahım çok yaşa!” diye bağırdı. . . . Yine bir top atıldı ve sultan camiye girdi. Müzik durdu. Halk “Padişahım çok yaşa!” diye bağırmaya devam etti. Biz de camiye girip namaz kıldık.*»⁷⁵.

Hacı notlarında yer alan önemli bilgilerden biri de Sultan Abdülhamid'in doğum günü kutlamasıdır. Sultan o gün peygamberimizin kutsal emanetlerinin olduğu yeri ziyaret etmiş, işsiz ve yoksullara ipekli kumaşlar dağıtmıştır. Fakat ne

⁷⁴ Çokrıy, *age.*, s. 4.

⁷⁵ Bikkulov, *age.*, s. 7.

kadar miktarda ipekli kumaş dağıttığı ve onları nereden temin ettiği hakkında bilgi olmadığı için Padişahın, kendisine ait olan ipekli kumaşları dağıtmış olma ihtimali yüksek görünüyor.⁷⁶

2. 2. İstanbul'dan Sonra Ziyaret Edilen Yerler

İstanbul'dan sonra hacıların yolculuğu genel olarak İzmir, birkaç Yunan adası, Süveyş kanalı, Cidde, Kahire, Yanbo güzergâhları üzerinden Mekke ve Medine'ye kadar sürmüştür. İzmir'de gözlerine çarpan ilk şey, şehirde çok sayıda cami ve kilisenin bir arada bulunmasıydı. Mercani, İzmir'de Müslümanlar, Hıristiyanlar ve farklı inançlara mensup insanların, yüzyıllardır hoşgörü, sükunet ve sulh içinde bir arada yaşadıklarını ifade etmektedir. Şehirde gezintiye çıkan hacı adaylarının, pazarlar ile buralarda bol miktarda bulunan taze et tezgahları dikkatlerini celbetmiştir. Mercani'nin dikkatini çeken notlardan biri de İzmir'deki camilerin kiblesi olmuştur. İzmir'deki camilerin kiblelerinin, Rusya'da bulunan camilerin kiblelerine göre 45 derece daha sola baktığını belirtmektedir. Kendisi Kazanlı olan Mercani'nin dikkatini kiblelerin çekmesi gayet normaldir. Zira Kazan ile İzmir'in konumları kibleye göre farklılık göstermektedir. Cuma namazına gelen Mercani, camide Kur'an-ı Kerim okuyan imamların bazı hatalarını görüp düzeltmiş ve cuma namazından sonra Kur'an-ı Kerim okunmadığını öğrenmiştir. Hacı adayları İzmir'de çok kalmadıkları için notlarında camiler ve türbeler hakkında fazla bilgi yoktur.⁷⁷

Yolcuların notlarında Rodos şehri de geçmektedir. Bu şehir hakkında daha çok vapurda olan Yunanlardan bilgi alınmıştır. Hacı adayları şehrin İtalya ile savaştığından, dört tane camisinin varlığından ve yaklaşık 40 bin nüfusu olduğundan da haberdar olmuşlardır. Yazarların genel olarak anlattıklarına göre Rodos, Mısır hidivlerinin ve diğer ülkelerin zenginlerinin tercih ettikleri bir tatil yeri durumundaydı. Zira bu topraklar şifalı mineral suyu ile ünlüdür.⁷⁸

Hacıların notlarında ulaşımı gemiyle sağlanan, Doğu Ortodoksluğunun en büyük ve en önemli manastır bölgelerinden birisi olan “Meryem Ana'nın bahçesi” olarak da bilinen, bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Athos Dağı ve oradaki keşişlerin yaşam tarzı hakkında da bilgi verilmiştir. Almuşev'e göre, adada

⁷⁶ Almuşev, *age.*, s. 11.

⁷⁷ Mercani, *age.*, s. 11.

⁷⁸ Almuşev, *age.*, s. 9.

sekiz tane manastırdan bir tanesi de Rus manastırır. Orada iki bin Rus monahın ve on altı bin farklı milletten olan monahların yaşadığını anlatmaktadır. Yazar, hacıların vapuruyla orada yaşayanlara patates, Rus monahlarına da para nakledildiğini aktarmıştır. Limana yanaştıklarında Hıristiyan hacılarınla karşılaşmaları da Almuşev'in dikkatini çekmiş ve notlarına şöyle yansımıştır: *“Bizim yaklaştığımız an, rahipler derhâl büyük bir gürültü ve sevinçle gemiden inen dindaşlarını kucaklamak istiyorlardı.*”⁷⁹ Bunların yanında yazar, Manastır Dağı'nın en ünlü gümrüklerinden biri olan Athos'da kadınların ve dişi hayvanların girişinin yasaklanmış olduğundan da bahsetmiştir.

Trablusgarp yani bugünkü Trablus şehrinin etrafı da hacnâmelerde geçen önemli yerlerden biridir. Şehrin nüfusunun çoğu Araplardan oluşmaktadır. Buranın geniş sokaklarından, ucuz yemeklerinden ve taze meyvelerinden hacı adayları fazlasıyla memnun kalmışlardır. Trablusgarp şehri hakkında bilgi veren en önemli kaynak Almuşev'in notlarıdır. Yazar, şehrin sokaklarında Avrupalıların az olduğunu ve kadınların hepsinin yüzlerinin kapalı olduğunu ifade eder. Almuşev orada şehrin önemli şahsiyetlerinden bir olan Husain Habir isimli ünlü zat ile görüşmüştür. Husain Habir konuşmasına “Sahih i-Buhari”den naklettiği bir hadis-i şerif ile başlayarak etkili bir sohbet yapmış ve Almuşev'i kendine hayran bırakmıştır. Onunla Rusya'daki Müslümanların hayatları hakkında da sohbet ettikten sonra, Husain Habir “Risale-i Hamidya” isimli eserini Almuşev'e hediye etmiştir. Bu kitap hakkında yazar kısaca bilgi vermektedir. Eser, İslam dünyasında var olan problemleri çözüme kavuşturmak amacı ile yazılmıştır. Husain Habir eserinde ateistlerin, teistlerin ve deistlerin bakış açılarını inceledikten sonra kendi delillerini ortaya koymaktadır.⁸⁰

Hacı adayları yolculuklarına devam ederken gemiyle Beyrut şehrine gelmişlerdir. Hacı adayları notlarında Beyrut sokaklarındaki binlerce kahvehanelerden, yürüyerek veya eşeklerle gezen insanlardan ve Beyrut'un temiz su akan çeşmelerinden bahsederler. Rusya Müslümanları genellikle Beyrut'tan trenle Şam'a geçmişlerdir.⁸¹

Hacıların güzergahında bulunan ve yazarın hakkında bilgi verme gereği duyduğu şehirlerden bir diğeri de Şam (Dimaşk)'dır. Buraya geldiklerinde son derece

⁷⁹ *age.*, s. 10.

⁸⁰ *age.*, s. 11.

⁸¹ *age.*, s. 13.

dostane bir şekilde karşılandıklarını anlatan Almuşev, temiz su ile donatılan bu şehrin güzelliğine hayran kalmıştır. Ayrıca camileri, peygamber efendimizin ashabından olan Hz. Bilal-i Habeşi, Selahaddin Eyyubi, Nureddin Zengi, Abdulgani Nablusi gibi devlet adamı ve alimlerin kabirlerini de ziyaret etmişlerdir. Notlarda geçen Emevi Camii, Şam'ın eski şehir kısmında yer alır ve dünyanın en büyük ve en eski camilerinden biridir. Camii, Vaftizci Yahya kafası gibi kutsal emanetleri muhafaza eden müze niteliği taşımaktadır. Almuşev, Emevi Camisinin Sultan Abdülhamid tarafından yangından sonra inşa edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca cami içerisinde Şiilik için önemli nirengi noktaları da vardır. Bunlar arasında I. Yezid tarafından gösterilmek üzere saklanılan Hz. Muhammed'in torunu Kerbela şehidi Hz. Hüseyin'in kesik kafası yer almaktadır. Giriş kapısının önünde yere gömülen yuvarlak taş, hacı adaylarının dikkatini çekmiştir. Avrupalılar bu taşı dört milyon rubleye satın almak istemişler lakin şehrin yöneticileri onlara: *“Bizim mirasımız hiçbir zaman satılamaz!”*⁸² diye cevap vermiştir. Hacı adaylarına, bu taş altında Avrupalıların idollerini olma ihtimalini ve bundan dolayı taşın, Avrupa için ne denli önemli olduğu anlatılmıştır. Caminin kuzey duvarına eklenmiş küçük bir bahçede Selahaddin Eyyubi'nin türbesi bulunmaktadır. Ayrıca Selahaddin Eyyubi'nin türbesine yapılan ziyareti hacı adayları heyecanla anlatmaktadır. Sultan'ın türbesi üzerinde Alman İmparatoru tarafından gönderilen “Sultan'ın Anısı İçin” yazılı siyah çelenk yazarı derinden etkilemiştir.⁸³

Şam-ı Şerif'te Rusya'dan gelen hacıların ziyaret ettikleri diğer mezarlar; Muhyiddin-i Arabi'nin, Nablusi, Halid el-Bağdadi, Hz. Muaviye, Halid bin Said, “makam-ı kırklar”(kırk mübarek kişinin yattığı mezar), “kırk peygamber gıybâdet kılğan urın”(kırk peygamberin ibâdet ettiği mekan), Abu Derda, Muhammed bin Hânifiyye, Talhâ bin Ubeydullah, Zübeyr bin el-Avvam'ın vs. dir.⁸⁴

Şam şehrinin doğu tarafında Cebel i dağının eteğinde Kabil'in öz kardeşi Habil'i öldürdüğü yeri de ziyaret etmişlerdir. Rivayete göre Kabil, kardeşini öldürdüğü yer çok taşlı olduğu için cenazeyi gömememiş ve yumuşak yer bulana dek cenazeyi altı saat boyunca üzerinde taşımıştır. Belki de bu anlatı etkisiyle Hacı adayları, oradaki taşlarda hâlâ kan izleri olduğunu söylüyorlardı. İnsanlar Habil'in

⁸² Almuşev, *age.*, s. 11.

⁸³ *age.*, s. 14.

⁸⁴ Sibgatullina, *age.*, s. 91.

öldürüldüğü yerde yılda bir kere toplanarak bu acı maziyi yaşarlar ve ona dua ederlerdi.

Hacılar Allah dostlarını ziyarete devam ederken, alınan notlar da bizi aydınlatmaya devam ediyor. Almuşev, ziyaret ettiği Pamuk Baba Türbesini ise şöyle anlatmaktadır: *“Rivayetlere göre, hayatı boyunca pek çok kerametleri görülmüştür. Bunu test etmek için mezarı bile açılmıştır. En şaşırtıcı olan şey, azizin yeni ölmüş gibi gözükmesi ve vücudunda kesinlikle bozulma belirtisi olmamasıdır. Daha sonra onun vücudu bazı ürkütücü işaretler vermeye başlamıştır [ve mezara geri konulmuştur]. Şu anda pamuk yünü ile tüm tarafları sarılmış bir ayağı [Pamuk Baba'nın] sergilenmektedir. Kısmedtin Efendi [bizi kontrol etmek için] sordu: “Hangi ayağını görüyorsunuz?” – “Sağ”. “Doğru” dedi.*⁸⁵ “Almuşev’in anlatmış olduğu Pamuk Baba türbesinin Şam’da olduğuna dair bir bilgiye rastlanmadı. Ancak anlatılanlara göre, özellikle de bir ayağının dışarıda açık bırakılmasına bakılarak, bu türbenin Elazığ’daki Arap Baba türbesine çok benzediği görülmektedir.

Yola revan olan Hacı adayları, Yafa şehrini geçip ardından Kudüs’e gelmişlerdir. Şehre girer girmez onları Araplar karşılamışlar ve Kudüs’te ilk istikametleri Mescid-i Aksa Camii olmuştur. Camide namaz kıldıktan sonra da kutsal yerleri ziyaret etmişlerdir. Hacı adayları genellikle kutsal yerleri gezerken ve Kudüs’ün eski bölgesine girerken gördükleri kapılar hakkında, önemli noktaları not etmişlerdir. Değişik dönemlerde, şehrin farklı sayılarda kapıları olmuştur. Haçlı Seferleri dönemindeki Kudüs Krallığı’nda, Kudüs’ün her tarafında bir âdet olmak üzere 4 duvarı vardı. Günümüzdeki 6 duvar, Muhteşem Süleyman lakaplı Osmanlı Padişahı 1. Süleyman tarafından yaptırılmıştır. 1887 yılındaki yeni bir kapıyla, kapıların sayısı yediye yükselmiştir. Kapanmış ve kısmen korunma altına alınmış toplam 4 tarihîkapı vardır (Doğu Duvardaki çifte Altın Kapı ve güneydeki Tek, Üçlü ve İkili kapılar). 1887 yılına kadar her kapı gün batımından önce kapanır, güneş doğuşuyla birlikte açılırdı.

Kudüs’e ayak basmış tüm hacı adaylarının ziyaret ettikleri yerler genellikle aynıdır. Bunlar; Kubbetü’s-Sahra Camisi, Hz. Ömer Camisi, Hz. Muhammed’in Kadem- i şerifi (ayak izi) bulunduğu yer, Hz. Cebrail’in kayadaki parmak izi, Hz.

⁸⁵ Almuşev, *age.*, s. 13.

Musa'nın değneğini düşürdüğü alan, Rabiätü'l Adeviyye'nin türbesi, Hz. Davut'un mezarı, imam Malik'in mihrabı ve Hz. İsa'nın doğduğu yerdir.

Almuşev'in notlarında “Kutsal Kabir Kilisesi” adıyla geçen, daha sonra Ortodoks Kilisesi tarafından “Yeniden Diriliş Kilisesi” olarak adlandırılan kiliseden bahsedilmektedir. Burada dikkatini çeken hadise, binlerce kadın ve erkeğin büyükçe bir taş öpmeleri olmuştur. Hıristiyanlara göre Hz. İsa bu taş üzerinde idam edilmiş ve onu orada yıkamışlardır. Ortodoksların hac seferi, bu kutsal taş öptükten sonra tamamlanmış oluyordu. Yazar, kilisenin bir odasında üç tane Yunan Papazın oturduğundan ve hemen yanındaki beş tane mermer plakanın altında Hz. İsa'nın mezarının olma ihtimalinden bahsetmiştir. Hacı adayları türbenin güzel olmasına karşın etrafının çok kirli olduğunu fark etmişler. Ayrıca erkeklerin kirli eşyaları ile kiliseye girmelerinin yasak olduğunda dikkat çekmiştir.⁸⁶

Kiliseden sonra yazar, Kubbetü's-Sahra Camisi ve Hz. Meryem türbesi ziyaretlerini de notlarına eklemiştir. Türbede çalışan Yunan Papaz'ın onları çok sıcak karşıladığını ve kendilerine ilginç bir tavsiye de bulunduğunu aktarmıştır. Papaz, hacı adaylarına gitmeden evvel türbenin etrafını bir iple ölçmelerini ve o ipi yanlarına almalarını tavsiye etmiştir. Bu ipin kendilerine zor zamanlarda yardımcı olacağını şöyle örneklendirmiştir: “*Mesela, bir kadın doğururken acı çekerse, bu ipi sırtı üzerinden geçirirseniz kadın için iyi olur.*”⁸⁷ Bu kutsal yeri gezdikten sonra papaz, hacı adayları ile Hz. İsa hakkında konuşarak misyonerlik faaliyetinde bulunmak istemiş fakat hacı adayları boş vakitlerinin olmadığını belirterek oradan ayrılmışlar, neden sonra o papazın İslam dinini kabul ederek Müslüman olduğunu öğrenmişler ve çok mutlu olmuşlardır.⁸⁸

Hacı adayları, Kudüs'te kaldıkları süre zarfında El Halil şehrine de gitmişlerdir. El Halil, Kudüs'ün 35 km güneyinde yer alır. Günümüzde resmî olarak Filistin'e bağlıdır. Yahudilerin 4 kutsal şehrinden biridir. Yol alırken gözlem yapan hacı adayları, buranın eşsiz güzelliğine ve dümdüz yollarına hayran kalmışlardır. Notlar, bu yolun ilk olarak Sultan Abdülhamid döneminde yapıldığından bahsetmektedir. Halilürrahman Camisi'nin ziyareti hacı adaylarını ziyadesiyle büyülemiştir. Türbenin üzerine ipek kumaşlarla ilmek ilmek işlenmiş sarı ve yeşil

⁸⁶ Almuşev, *age.*, s. 19.

⁸⁷ *age.*, s. 20.

⁸⁸ *age.*, s. 20.

renkli Kur'an-ı Kerim ayetleri, hacı adaylarını adeta büyülemiştir. Kutsal kitaplar: Tevrat, İncil ve Kur'an ile bağlantılı geleneklere göre mağara ve bitişiğindeki alan Hz. İbrahim tarafından bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Yazarlar tarafından Hz. Sare, Hz. İshak, Hz. Yakub'un mezarları da ziyaret edilmiştir.⁸⁹

Hacnamelerin çoğundan hacı adaylarının mukaddes yerlere ulaştıklarını ve İskenderiye şehrini de ziyaret ettiklerini görebiliriz. İskenderiye'nin onlarda bıraktığı olumlu izleri yazarın şu cümlelerinden anlamaktayız: *“Sokakları geniş, düz parke taşlarıyla döşenmiştir. Dükkanlar, çay bahçeleri, kahvehaneler ve apartmanlar yan yana duruyorlar. . . “*⁹⁰ Hacı adaylarının İskenderiye'de ziyaret ettikleri yerler; el-Busiri camii, Abu Abbas el-Mursi Camii, Sultan el-Nasır Muhammed Camii, Hz. Lokma Hekim'in, Hz. Danya'nın (diğer dillerde Daniel olarak geçmektedir) türbeleri gibi yerlerdir. Hacı adayları el-Buhri türbesinin üzerinde inşa edilen caminin eşsiz güzelliğine hayran kalmışlardır. Cami içinde büyük ve eski bir Kuran-ı Kerim saklandığını da belirtmişlerdir.

Ş. Mercani İskenderiye'nin bir camisinde namaz kılmış ve orada dikkatini çeken olaylardan biri de şafililerin imamla birlikte dua etmemeleri olmuştur. Abu Abbas el-Mursi Camisi'nde imamın vaaz okunduğu esnada bir elinin hançerinde olması Mercani'ye çok ilginç gelmiştir.⁹¹ İskenderiye'den sonra hacı adayları genellikle Kahire'ye, Süveyş kanalını geçip Yanbo şehrine, ardından Cidde, sonra da Medine ve Mekke'ye gelmişlerdir. Kahire'ye trenle giden yolcular ikinci sınıfla gitmişlerdir. Çünkü Ş. Mercani'ye göre Mısır demiryollarında XIX. yy. sonunda İngiltere'nin kolonilerindeki gibi, birinci sınıfa Arapların, Koptların (Kıptilerin)⁹² ve yerli halklarının girmesi yasaklanmıştır.⁹³ Tren Kahire yolunda çok daha hızlı yol almıştır. Mercani, Moskova ile Odessa'ya giderken yol üstündeki tüm tabelaları okumuşken bu kez trenin hızından dolayı bu mümkün olmamıştır. Başka bir hacnamede de trenin hızı 1 saatte 100 km'yi geçtiğini ifade edilmektedir.

⁸⁹ **age.**, s. 25.

⁹⁰ Yuzeyev, **age.**, s. 65.

⁹¹ Mercani, **age.**, s. 12.

⁹² Koptlar İskender'in Mısır'ı alması ve İskenderiye şehrini kurması ile beraber Helenistik bir kültür ile etkileşime geçmişlerdir. Bkz., **Bolşoy Ensiklopediçeskiy Slovar**, C. II, Edit: Prohorov Anatoliy, Norint Yay., Moskova 2004, s. 301.

⁹³ Mercani, **age.**, s. 14.

İskenderiye-Kahire-Süveyş yolunda detaylı inceleme yapılamamışsa da çok sayıda fabrikalar olduğu not edilmiştir.⁹⁴

Kahire, hacı adaylarının notlarında önemli bir yer tutmaktadır. Şehire girdiklerinde sokaklarda at arabasından ziyade elektrikli taşıma araçlarının varlığı ilgilerini çekmiştir. Yolun kenarında büyük ağaçlar, temiz kaldırımlar ve büyük pazarlar yolcuların dikkatini celp etmiştir. Genellikle ilk olarak Kahire’de, El-Ezher Camii, Amr ibn’l-As Camii ve el-Husseyin Camii’ni ziyaret etmişlerdir. Mercani’nin notlarında Mehmed Ali Paşa Camii detaylı olarak anlatılmıştır. Cami İstanbul’daki Nur-ı Osman Camii gibi 1857 yılında inşa edilmiştir. Cami içindeki her şeyin mermerden oluşu, muhteşem güzellikte ahşap sandalyeler, dokuma halılar ve duvardaki Arapça ve Farsça yazılar Hacı adaylarını fazlasıyla büyülemiştir. Hacca gidenler Kahire’de İmam Şafi’nin, Zeyneb binti Ali’nin türbelerini de ziyaret etmişler ve bu kutsal hazinelerin iyi muhafaza edilmesinden çok memnun olmuşlardır. Sultan Abdülhamid’e maneviyatı yüksek kutsal yerleri titizlikle muhafaza ettiği için teşekkür etmişlerdir.⁹⁵

1867-1879 yılları arasında Mısır hidivi olan İsmail Paşa’nın yaptırdığı büyük bahçeler de hacnamelerde yer almaktadır. Bahçelerde binlerce çeşit ağaçlar, çiçeklerin yanında sokaklardaki çeşmeler ve büyük binalar yolcuları büyülemiştir. Hacı adayları kale içinde saklanan Yusuf kuyusunu da ziyaret etme imkanı bulmuşlardır. Kuyu içine mum ile yaklaşık iki metre derinliğinde girdiklerini anlatmışlardır.⁹⁶

Kahire’de kaldıkları zaman zarfında Rusya Müslümanları başka Tatarlar ile de karşılaşmışlardır. Almuşev Kahire’de yayınlanan “Meyid” ve “Liva” gazetesinin editörleri ile Rusya Müslümanları hakkında sohbet etmiş ve Rusya’daki Müslümanların durumu hakkında gazeteye bilgiler vermiştir. Sohbet sonrası “Liva” gazetesinde yayınladığı makaleyi de Almuşev şöyle dile getirmiştir:

“Kazanlı bilim adamı.

Hacca giden Kazanlı bilim adamınının Mısır’ı ziyaret etmesi, ülkemiz için büyük bir olay hâline geldi. Bizi ziyaret eden bu büyük bilim adamınının adı -

⁹⁴ Almuşev, *age.*, s. 24.

⁹⁵ Çokrıy, *age.*, s. 9.

⁹⁶ Almuşev, *age.*, s. 29.

Hamidullah Almuşev. Bugün biz onunla Kazan ve tüm Rusya Müslümanlarının durumu hakkında çok konuştuk.

Onun bahsettiklerine göre, Rusya İmparatorluğu'nun İslam dinine karşı engeller çıkardığını, Müslümanlara haksız bir kin uyguladığını öğrendik. Oradaki Müslümanlar dinlerini korumak için savaşıyorlarmış. Aynı zamanda İslam'ın prensiplerini sıkı destekliyorlarmış. Eğitim sistemi ile ilgili olarak; Rusya'da Kur'an-ı Kerim ve Arapça görüyorlarmış. Kızlar ise İslam dininin temellerini öğreniyorlar. Ahlak ve edep sıfatları, tüm bu hasletler aralarında inanılmaz derecede gelişmiştir. Orada neredeyse hiç sefalet ve ahlaksızlık görülmemekte; ve kadınların çoğu erdem ve iffet abideleridir.

Ayrıca hazretten Kazan camilerinden birinde muallimlik ve imamlık yaptığını öğrendim. Kendi talebelerine dersleri şu kitaplardan veriyormuş: İslam hukukunu "Kitab'ül-Hidaye", "Muhtasarü'l-Vikaye", "el-Keftiye" ve "el-Cami", morfolojiyi "el-Megazi" ve "Şerfü'l-Taftazani", mantık derslerini "Kitabu's-Şemsiye" ve "et-Tahzib", Kur'an-ı Kerim tefsiri "Celaleyn" ve "Beydau", felsefeyi "Şerh-i Hikmetü'l-Hilmi", matematiği "Hulasatü'l-hesab", hadis hakkında derside "Sahih-i Buhari" ve "Kitab'ı mişkatü'l mesabih"

Bütün bunlar o bölgelerde Müslüman biliminin ilerlediğini gösteriyor. Biz tanıştığımızı çok memnun olduk, Hac yolunun başarılı bir şekilde tamamlanmasını ve anavatanına hızlı bir şekilde dönmesini diledik. ⁹⁷

H. Almuşev, Kahire'nin Bulak adlı bölgesinde şehrin basımevlerinin olduğu yerleri de ziyaret etmiştir. Yazar basımevlerinin çalışma ortamlarını görünce hayran kalmıştır. Almuşev, Mısır'ı ziyaret ettiğinde Muhammed Abduh ve Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde eğitim görmüş Musa Bigiyev gibi dinde reform yapma gayretleri içindeki din adamlarının Rusya müslümanları üzerindeki etkilerini gözlemlemiştir. Bu husus onların memleketlerine döndüklerinde, Abduh'un fikirlerinin sıkı savunucuları hâline gelmelerinden anlaşılmaktadır. ⁹⁸

Mısır'da birkaç gün fazla kalan hacı adayları piramitleri de ziyaret etmişlerdir. Detaylı bilgi Mercani'nin notlarında verilmiştir. Yazar, piramitlerin şehirden 13 km uzaklıkta olduğunu belirtmiştir. Piramitlere Fransız sikkesiyle bir

⁹⁷ Almuşev, *age.*, s. 31.

⁹⁸ Almuşev, *age.*, s. 33.

altın karşılığında, at arabaları ile ulaşım sağlandığını anlatmaktadır. İçerisine girmek için üç yerden merdiven bulunduğunu ve iki taraftan da çıkışın mümkün olduğunu yazmaktadır. Etrafında taze hurma, ekmeke, su satılmaktaydı. Mercani de satıcılardan aldığı hurma ve su eşliğinde Nil nehrini seyretmiştir.⁹⁹

Hacı adayları, Kahire'den vapurla Süveyş kanalına geçip Süveyş şehrinde birkaç gün kalmışlardır. Yolcuların gemileri Süveyş limanına kadar gelmemiş, hacı adayları gemiden limana kadar küçük tekneleri kullanmışlardır. Limandan şehir merkezine kadar gitmek için de at arabalarının olmayışından sadece taşıyıcıların olduğundan bahsetmektedir. Pek çok hacnamede şehrin beş tane camisi, iki tane de Hıristiyan tapınağı olduğu vurgulanmaktadır. Bu şehirlerin nüfusları Araplardan oluşuyordu. Süveyş şehri hacca giden yolcuların gözünde bürokrasisi çok ve etkin bir şehir gibi görünüyordu. Hacı adaylarına göre bu şehir Süveyş kanalının başlangıç noktası olduğu için, şehirde başka devletlerin konsolosluklarının varlığı gayet tabii ve önemliydi. Süveyş'te genellikle, yolcular pasaport, vize ve bilet işlerini halletmişler, ardından da Cidde şehrine gelmişlerdir.

Kızıldeniz'de yer alan Cidde'yi ziyaret eden Hacı adaylarının notlarında bu şehir önemli bir şekilde yer almaktadır. Şehirde yedi tane büyük camii, çok sayıda medrese, hastaneler ve çok fazla kiralık ev olduğun vurgulanmıştır. Cidde şehrinde hacı adaylarının mukaddes topraklara devam etmeleri için gerekli olan ihtiyaçlarının tamamı bulunmaktaydı. O yüzden hacnamelerde bu şehir "Soylu Cidde" diye geçiyor. Cidde'de Hz. Havva'nın Kabr-i Şerifi'nin olması burayı hacı adayları için önemli kılmıştır. Rusya konsolosluk temsilcisi Ş. İşayev'in yazdıklarında Hz. Havva'nın mezarı detaylıca anlatılmaktadır: 60 arşın (42. 672007 metre) uzunlukta; başının olduğu yerde mermer levhada Arapça yazılar ve hurma ağacı, ayaklarının olduğu yerde çalılar ve mezarın ortasında bir çatı altında iki bina inşa edilmiştir: bunlardan birisi camidir ve diğeri de hacı adaylarına göre mezardır. Girişte atlara su içirdikleri, taşlarla örülmüş kuyu benzeri yerin Havva'nın Zem-Zem'i olduğunu vurgulanmaktadır.¹⁰⁰ Ş. İşayev, 1892 yılında görevine başlamasının birinci yılı

⁹⁹ Mercani, **age.**, s. 15.

¹⁰⁰ İşayev, **agm.**, s. 11.

dolmadan kolera hastalığından vefat eden Rus Konsolosluğu'nun ilk temsilcisi Şagimardan İbrahimov Dragoman'ın¹⁰¹ mezarı hakkında da bilgi vermektedir.¹⁰²

Araştırılan hacnameler arasında şehir hayatı hakkında en detaylı bilgiye G. Çokrıy'ın notlarından ulaşıyoruz. Cidde'de sokakların genel olarak köylü Araplar ve Bedeviler ile dolu olduğunu anlatmaktadır: *“Herkes iş arayışında, bugün için yiyecek bulabilir miyim?” diye düşünüyorlar. Öyleyse, Cidde'de çalışmaya gelen çok fazla Arap var ve bundan dolayı şehrin kendi nüfusu çok olmalı. Herkesin düşündüğü şeyler bellidir: “Bir hac sırasında para kazanabilmek için doğru zamanda doğru yerde olmak . Yani bu Bedeviler ve Cidde'deki şehir sakinleri bütün gün sokaklarda dolaşıyorlar. Köylerden gelen ustalar, tüccarlar, fakir mahallelerden toplanmış hacı adayları, çok sayıda gemi ve kervanla gelenler Cidde sokaklarında dolaşıyorlardı. Tüm hacılar kendilerine gereken malzemeleri buradan satın alırlar. “¹⁰³Ama Cidde'de içmek için temiz suyun olmaması büyük bir sorun olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz G. Çokrıy'ın notlarına göre şehir suyu ya yağmurdan elde edilmiş ya da uzak dağlardan köylüler getirmişlerdir. Zengin olan Arapların su için altyapı sistemi kurma düşüncesinin dahi olmaması yazarı şaşırtmıştır. Ve ona göre Arap yöneticilerin yerinde Avrupalılar olsaydı bu sorunu çoktan çözmüş olurlardı.¹⁰⁴*

Araştırdığımız hacnamelerin birkaç tanesinde hacı adaylarının mukaddes topraklara giderken Yanbu şehrine uğradıklarından bahsedilmektedir. Bilalov Ehlıulla'nın şehre yaklaşırken gözüne ilk çarpan şey ise deniz kenarında toplanmış

¹⁰¹ Şagimardan İbrahimov Dragoman-Cidde'de 1892 yılında açılan Rusya İmparatorlu'nun ilk konsolosluk temsilcisi. Müslüman bir Tatar'dı. O sadece Hac düzenin ya da Rusya'ya geri dönen “fanatiklerin” kaydını tutmak amacı ile gitmemiş, aynı zamanda İslam'ın kutsal şehirlerinin siyasi anlamını ticaret durumunu incelemek için, mümkünse yerliler ile Rus tacirlerin ticaret bağlantılarını sağlamak, kabilelerin şeyhleri ile iletişim kurmak, kabilelerin siyasi konumunu hakkında bilgi edinmek vs. için görevlendirilmiştir. Konsolosluğun açılmasından önce bildirilerde Rusya Devletince bir Müslüman görevlendirilmesinin olması mümkün olmadığını belirtmişti. Bununla birlikte bu durumda sadece böyle bir insanın, Arap bölgesinin İslam kültürüne yakın bir inancın, bağ kurabileceğini, dostluklar kurabileceğini ve güvenlerini kazanacağını görüyoruz. Bu, Müslümanların her zaman devletin hizmetinde olmasını sağlamak için Rusya'nın bir politikasıydı. Günümüzde de Müslüman ülkelerde Rus konsolosluklarına Müslümanların görevlendirilmesi Ortodoks Rusya ve Müslüman dünyasının diyalogunu kolaylaştırmak için yapılmaktadır. Bkz., İldar Nurimanov, “Haj glazami palomnikov, gossluşaçih, i ulemmov”, **Нач Россійскихъ Муслманъ Евѣгодный Сборникъ Путевыхъ Заметокъ о Хадже**, Medina Yay., Nijniy Novgorod 2008, s. 3.

¹⁰² İşayev, **agm.**, s. 3.

¹⁰³ Çokrıy, **age.**, s. 9.

¹⁰⁴ Çokrıy, **age.**, s. 10.

çocuklar olmuştur. Onlar limana kadar gelemeyen gemilerin yolcularına, şehre gelmeleri için yardım etmişlerdir ya da sadece denize girip hacı adaylarının sadaka vermelerini beklemişlerdir. Bu olayı Ehl-i İslam eğlenceli bir şekilde anlatmaktadır : “... suya düşen parayı deniz dibine kadar gidip alıyorlar, parayı bazen deniz suyu ile birlikte yutuyorlar. .”¹⁰⁵

Davletşin’in raporuna göre Yanbu'nun nüfusu beş bindir. Yerli halkın, hac zamanında ticaret ile başka zamanlarda ise balıkçılık ve denizcilik ile uğraştıkları belirtilmektedir. Burada da büyük sorunlardan birisi şehrin temiz su altyapısına sahip olmamasıydı. Bu yüzden bulaşıcı hastalıkların hızla yayıldığı anlatılmaktadır. Bu konular yazarın dikkatini fazlasıyla çekmiş ve notlarında bu konuya çokça değinmişlerdir.¹⁰⁶

Hacı adayları, Cidde ve Yanbo şehri güzergahlarında Osmanlı ordusunun aldığı güvenlik önlemlerini yetersiz görmüşlerdi. Zira kervanlar ve hacılar, Bedevilerin baskınlarına, soygunlarına ve cinayetlerine karşı korumasız kalmıştı. Fakat çektikleri tüm sıkıntılara rağmen, Mekke ve Medine’ye gelince çok rahatlamışlardır. Hacname yazarları yol boyunca binlerce insanın hac için yola revan olduğunu ifade eder. Hacı adaylarının yolda giderken seslice ettikleri dualar Rusya Müslümanlarını büyülemişti. Binlerce hacının bembeyaz ihramlar içinde hep birlikte ilerleyişlerinin de muhteşem bir görüntü oluşturduğunu belirtmişlerdir. Mekke ve Medine’yi ziyaret etmelerine bir sonraki bölümde değineceğiz. Zira o topraklar hacnamelerde önemle ve ayrıntılar ile yer almaktadır.

Araştırdığımız hacnemelerden yolculukların birçoğunun aynı güzergahlar üzerinden yapılmış olduğunu görebiliriz. İstanbul’dan ayrılan hacıların çoğu İzmir’e, oradan İskenderiye’ye ardından da Süveyş üzerinden Cidde’ye ulaşmışlardır. Bazı gruplar ise Hıristiyanlar ile birlikte Athos, Selanik, Beyrut, Yafa şehirlerini geçip Kudüs’e gitmişlerse de her iki güzergah da İskenderiye’de birleşmiştir.

Bu hacnameler bize özellikle Rusya Müslümanlarının gözünden, yazıldıkları döneme dair Osmanlı Müslümanlarının dinî yaşayışları, kutsal topraklardaki mübarek mekanların durumları, oranın halkı, idarecileri, şairleri ve birçok husus hakkında bilgiler edinmemize imkân sağlamaktadırlar. Kutsal yerleri gezerken pek

¹⁰⁵ Bilalov, *age.*, s 14.

¹⁰⁶ Davletşin, *age.*, s. 22.

çok hacnamede değinilen mühim bir husus, Sultan Abdülhamid'in İslam kültürünü tüm gücüyle yaşatmaya çalıştığı ve Müslümanların bir araya gelip hac görevini rahatlıkla gerçekleştirebilmeleridir.

2. 3. Hacnamelerin Gözünden Osmanlı'da Sosyal Hayat

Hacnameler, hem edebi hem de tarihî eserler olarak bazı eksikleri doldurmak için kıymetlidirler. Bu nedenle hacı adaylarının notlarında, medrese eğitimi ve toplumsal hayat yapısı ile ilgili yer alan bilgiler dikkat çekmektedir. Bu kısımda Rusya Müslümanları tarafından Osmanlı Devletinin topraklarına ait şehirler ziyaret edilirken medreselerdeki eğitim, ünlü paşalar ile sohbetleri, kadınların durumu, Arap ve Türk milletinin ilişkileri, onların yabancılara davranışları vs. hakkında kaleme alınmış kıymetli bilgileri ifade edeceğiz.

Rusya'daki Müslümanlar tarafından yazılan hacnameleri okuduktan sonra şöyle bir sonuca varmak mümkündür: Hac ziyareti yapan bu insanlar manevi deneyimlerini arttırmak ve dünyayı görerek tanımak için büyük bir fırsat bulmuştur. Hacca gidecek olan bu insanların büyük bir kısmı ilk defa medeni dünya ile karşılaşıyorlardı: ilk defa "atsız yürüyen demir arabaya", yani trene biniyor, denizde vapur ile seyahat ediyor, otomobille geziyorlardı. Genellikle İdil boyu ve Sibiryalı Müslümanlar, bu hayata daha yabancı idiler. Yolculuğun başlamasıyla birlikte develeriyle çölde yaşayan bedevileri, olağanüstü sayıdaki kervanları, dayanılmaz sıcaklarla birlikte Arapların hayat tarzlarını görüyorlardı. Kısacası bambaşka bir dünyaya şahitlik ediyorlardı. Hacı adaylarının eli kalem tutanlarının bu gördüklerini kayıt altına almaları, bize Osmanlı toplumunun sosyal yaşantısı hakkında da kıymetli bilgiler vermekte, Osmanlı cemiyetini farklı bir gözle görme imkanı sunmaktadır.

Rusya Müslümanları mukaddes toprakları ziyaret ederken, medrese ve diğer eğitim kurumları hakkında bilgi edinmek maksadı ile güzergahları üzerindeki kültürel merkezleri güçlü olan şehirlerin bulunması şart olmuştur. Mesela; Orta Asya'da yer alan Buhara, Semerkant ve Hiva şehirleri ya da İstanbul, Şam, Kahire bu şehirlere örnektir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rusya Müslümanları sadece kendi dillerinde değil, aynı zamanda Arapça ve Farsça'da da okuma ve yazmayı biliyorlardı. Hac görevini tamamlamış olanlar, İslam dininin temellerini tâlim

etmişler, dilin gramerine hakim olup hatta yabancı dil de öğrenmişlerdir. Hacca giderken veya geri döndüklerinde diğer müminler arasındaki değerli hacı adaylarına, dindaşlarına, ailelerine ve çocuklarına eğitim vermişlerdir.¹⁰⁷

XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanları eğitim alanında yaptıkları dönüşümlerle, yön ve yöntemlerini değiştirmişlerdi. Geleneksel eğitim sistemiyle, İslam inançlarında olağanüstü bir gerilemenin olduğu bu dönem, Orta Asya'nın "İslam diyarı" olarak anılmasının son bulduğu zamanlardır.¹⁰⁸ Diğer taraftan da XIX. yy. sonları ve XX. yy. başlarında önemli bir hareket olan Cedidcilik¹⁰⁹ ortaya çıkmıştı. Bu dönemde Tatarların, eğitim sistemlerini Batı'daki eğitim sistemine göre düzenlemeye başladıkları hatta milli meselelerinin çözümü için de Batı'yı örnek aldıkları bir dönemdi. Aynı zamanda İstanbul, Beyrut ve Kahire İslam dünyasının önde gelen fikir ve düşünce merkezleri olarak ortaya çıkmıştır. Rusya'dan gelen talebelerin çoğunluğunun maksadı, Doğu'nun ve hatta Avrupa'nın çeşitli eğitim alanlarında devrin şartları içinde en iyi eğitimi almaktır.

Bu dönem, İstanbul'da önceki medreselerde Tatar gençlerinin eğitim görme fırsatı olduğu dönem olarak bilinir. XX. yy. başlarında farklı sebeplerle Türkiye'de yaşamak için kalan Tatar aydınları-Yusuf Akçura (1876-1935), Sadri Maksudi (1879-1957), Musa Carullah Bigi (1875-1949), Ayaz İshaki (1878-1954), Fatih Kerim (1870-1937), Abdureşit İbrahim (1857-1944), Akdes Nimet Kurat (1903-1971) - Türkiye'nin siyasi, sosyal, bilimsel ve kültürel alanlarının gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuşlardır.

XIX. yy. Osmanlı Devleti'nin toplumsal durumuna baktığımızda, yenileşme mücadelesi çağı ile karşılaşırız. Reform çabalarının devlet kurumlarında olduğu gibi toplumun her katmanında ve yaşamın pek çok alanında fazlalaştığını fark edebiliriz. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Tanzimat'ın bir anlamda meyveleri de görülmeye başlanır; reformların belli başlı alanlarda hız kazandığı gibi II. Abdülhamid'in devleti ideolojisi de kurumlara ve topluma yerleşir.¹¹⁰ II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında nitelik ve nicelik açısından büyük ilerleme

¹⁰⁷ Şafikov, **agm.**, s. 104.

¹⁰⁸ Sibgatullina, **age.**, s. 12

¹⁰⁹ XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketi hakkında bkz., Taha Akyol, "Cedidcilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 122.

kaydedilmiştir. Bunun sonucunda okuryazar oranı yükselmiştir. Aynı zamanda matbuat ve basın alanları da gelişmiştir. ¹¹¹ Artık bu dönemde Osmanlı Devleti'nde de Batıyı anlayabilecek, yeni yönetime ayak uydurabilecek ve üst yapıdaki değişimi sürdürülebilecek bir bürokrasi oluşturulması zorunlu görülmüştür. Medrese kökenli klasik ulema, yeni bürokrat ve aydın sınıfının kurduğu yeni sisteme uyumda ve takipte sorunlar yaşanmıştır. Böylece yeni bürokratik yapının inşası için yeni bir eğitim anlayışına geçilmesi kaçınılmaz bir zorunluluk hâline gelmiştir. Bu problemler medrese eğitiminde olumsuz değişikliklere de yol açmıştır. ¹¹²

Osmanlı toplumunda ilmi ve kültürel anlamda yoğun bir hareketliliğin yaşandığı yıllarda Hac yolculuğu sırasında yolunu İstanbul'dan geçiren Tatar hacı adayları entelektüel yönlerini geliştirmek gayesiyle, Ayasofya, Bayezid (Hamidiye), Fatih kütüphanelerini ziyaret etmeyi ihmal etmiyorlardı. Diğer taraftan göletlerin, tekne ve otomobillerin bulunduğu mekanlara ve Sultan Abdülhamid'in göz alıcı Yıldız Parkına gittikleri gibi, aynı şekilde küçük bir ücret karşılığında Sultan sarayını, harem ve müzeleri de gezerek bilgi ve görgülerini artırıyorlardı.

Genel olarak Rusya Müslümanları, medrese muallimler ile iftarlarda görüşmüşler, iftar sofralarında dinî meseleler ve Avrupa'daki eğitim sistemi hakkında sohbet etmişlerdir. Elbette bu görüşmelerinde kendi eserlerini birbirlerine hediye etmişlerdir. Mesela, Almuşev'in notunda Tahir Bey isimli basın dünyasından bir kimse ile "Sultaniye" Rif'at Efendi medresesinin müderrisi, Türk yazar, gazeteci ve yayıncı Ahmed Midhat Efendi gibi kişiler ile sohbetler ettiklerini dile getirmiştir. Özellikle Ahmed Mithat Efendi'nin Avrupa seyahati hakkında kendilerine çok şey anlattığını ifade etmektedir. Almuşev Osmanlı eğitim sistemine merak duymuş ve gördüklerini şöyle ifade etmiştir: "... *Bizim gibi Ceditcilik yöntemlerini kullanıyorlarmış. Rusya Kadimcileri gibi Kur'an-ı Kerim'i anlamadan sadece*

¹¹⁰ Sena Hatip Dinçyürek, "II. Abdülhamit Döneminde Bir Genç Kız Dergisi: Hanımlara Mahsus Gazete'nin Hanım Kızlara Mahsus kısmı", **Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarih ve Edebiyat Yazıları**, Kebikeç Yayınları, Ankara 2016, s. 145.

¹¹¹ II. Abdülhamid dönemindeki eğitim politikaları için Bkz.: Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999; Benjamin C. Fatna, **Imperial Classroom: İslam, the State, and Education in the late Ottoman Empire**, Oxford University Press, Oxford 2002; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

¹¹² İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1985, s. 457.

ezberlemiyorlar ve onlar gibi bilgisizce boş konuşmuyorlar. Eğer Rusya Kadimcileri¹¹³ yöntemlerini değiştirmezlerse okur-yazar olamayacaklar; ama yine de her şey Allah'ın elinde.”¹¹⁴ Bu yorumlardan yazarın Cedidcilik hareketinin destekleyicisi olduğunu, Rusya'daki Tatar aydınlarının arasında Kadimciler ve Cedidcilerin çatışma içerisinde olduklarını anlayabiliriz. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde medrese eğitim sisteminde değişiklikler ortaya çıkmaya başladığını ifade edebiliriz.

Aynı yazar tarafından Medine şehrindeki “Kazanlı” medresesi hakkında bilgi verilmektedir. Bu medrese Tatarlar tarafından inşa edilmişti. Öğrencileri maddi anlamda desteklemek amacı ile bu medreseye 15 tane ev vakfedilmiştir. Bu evleri başkalarına kiralamışlar ve kazandıkları parayı da öğrencilere harcamışlardır. Ama evler merkezden uzak olduğu için kira talebi az olmuştur ve çoğu da medresede çalışanlar tarafından kullanılmıştır. Sonuç olarak yazar medrese talebelerine bu evlerden yardım gelmediğini anlatmaktadır. Üstelik öğrencilerin eğitimleri sıkı şartlar altında veriliyormuş. Koşullara örnek vermek gerekirse: şekird başka medreselerin derslerini ziyaret edemezmiş, ziyaret ettiği takdirde kendi medresesinden atılmış ve hatta başka medreseye kayıt yaptıramamış zira gittikleri başka medreselerden “Sizin için Kazanlı medresesi var, orda okuyun” diye geri gönderilirlermiş.¹¹⁵

Almuşev'in dikkatini çeken şeylerden biri de öğrencilerin bazı kitapları uzun süre sonra okuyup bitirdikleridir. Çünkü aynı kitaplar Kazan medreselerinde bir kaç ay içerisinde okunup bitirilmekteydi. Ama Almuşev, münakaşa edecekleri endişesi ile bu durumu onlara hiç bildirmemiştir. Açıkçası medrese, Rusya'dan gelen öğrencileri çok hoş görmemiştir. Çünkü onlar yetişkin ve eğitilmiş olarak geldikleri için öğretmenler için problem durumundaydılar. Sonuç olarak Almuşev bu medresenin eğitim kalitesini düşük bulmuş ve hocalar ile saygıyı yitirmiş öğrenciler arasında sürekli tartışmalar olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶ Bu ifadelerle medreselerin ekonomik anlamda zorluk yaşadığını, nicelik ve nitelik anlamda da yavaş yavaş zayıfladığını anlayabiliriz.

¹¹³ Kadimcilik Rusya Müslümanları arasında Cedidcilik karşıtlarına verilen bir isim.

¹¹⁴ Almuşev, *age.*, s. 25.

¹¹⁵ *age.*, s. 39.

¹¹⁶ Almuşev, *age.*, s. 40.

H. Almuşev medresedeki öğrencilerden bahsederken Medine'ye taşınan kendi soydaşları olan Tatarlar hakkında da eleştirilerden kaçınmamıştır: *“Medine’de yaşamalarına rağmen bizim Tatar muhacirlerinin ahlakları değişmedi, birbirlerine karşı kin ve düşmanlıkları her geçen gün büyüyor ve işlerinde sabit değildiler. Onların işleri ne kutsal şeriata, ne temel düzen ve ne de yasalara uyar. Tatarcılıktan kaynaklanan düşük ahlakları Medine halkına geçmeseydi iyi olurdu. (. . .)”*¹¹⁷

Medrese eğitimi konusuna devam ederken araştırmalarımız içinde yer alan bir başka yazarın ifadelerine de değinmek isteriz. Kasim Bikkulov, “Haci” eserinde İstanbul’a eğitim almak için gelen Kazanlı bir talebenin gözünden medreselerin durumu ve sistemi hakkında farklı bilgiler vermiştir. Aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid döneminde mektep ve medreselerin durumlarının geriye gittiğini ve sonra tekrar gelişmelerinin zor olacağını ifade etmiştir. Genç talebe İstanbul’da mezarlıkta gezerken, tanınmış insanların mezar taşlarının altından ya da gümüşten olduğunu, etraflarında da büyük binalar olduğunu fark etmiştir. Yazara göre bu taşlar ve oradaki zengin binalar satılmış olsaydı, parasıyla Sorbonne Üniversitesi gibi dünyaca ünlü eğitim kurumları ve Japonya’daki gibi büyük filolar oluşturabileceklerine dair bir görüşte bulunmuştur.¹¹⁸ Yazar bu düşüncelerden, genç talebenin dünya tarihini ve Avrupa eğitim sistemini bilen birisi olduğunu belirtir. Yazara göre Osmanlı Devleti, kendi halkının okuryazarlık seviyesin yükseltmek için çok fazla çaba göstermiyordu. Fakat bu edebi bir eser olduğundan Hacnamelerden farklı ele alınmıştır ve belli bir yorumlar barındırdığından nesnelliğini koruyamamıştır.

Ş. Mercani hacnamesini incelediğimizde, yolculuğu sırasında paşalar ile sohbetleri, kütüphane ziyaretleri gibi bilgilerin notlarında önemli bir yer tuttuğunu görebiliriz. Bu sohbetlerin detaylı bir şekilde anlatılması diğer hacnamelerden olan farklılığıdır.

Mercani şehrin sahaflarını da ziyaret etmiş ve kitap satın almış, beraberinde getirdiği kendi kitaplarını da Hamidiye Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Mercani İstanbul'da, Şeyhülislam Ahmed Esat Efendi, Adalet Bakanı Cevdet Paşa, Hariciye

¹¹⁷ *age.*, s. 32.

¹¹⁸ Bikkulov, *age.*, s. 12.

Nazırı Asım Paşa, Şeyh Muhammed Efendi el-Edirnevi, Seyyid Salman el-Bağdadi, Derviş b. İbrahim el-Kurdi el-Baghdadi Mirza Salih Efendi gibi ünlü kişiler tarafından kabul edilmiştir. Hariciye Nazırı Asım Paşa ile yapmış olduğu sohbet ilgi çekicidir: *”Asım Paşa - asil soydan gelen bir kişi, Türkçe bilmesine rağmen, benimle Arapça konuştu. Hoş ve verimli bir sohbet ettik. Bilgili ve asil bir adam olduğunu gördüm. (...) Kendi çalışmam olan “Nazaratu’l-hakk” ı duyduğunu ve bununla tanışmayı çok istediğini söyledi. (...) Medrese öğrencilerimizin, bilim adamları ve genel olarak devletimizin müslümanları hakkında sorular sordu, halkımız arasında Avrupa eğitim sisteminin yaygınlaşmasıyla ilgilendi. Ona bilgi ve eğitim sistemi hakkında bilgi verdim ve pratik bilimlerin yeterince yayılmaması hakkındaki sert eleştirilerimi dile getirdim (...) Bana dedi ki: “Sen bir Türksün, halkın da Türk, ve bu yüzden Türkçe kitap yazmalısın. Neden Arapça yazıyorsun?” – ben şöyle cevap verdim “Alimlerimiz ve talebelerimiz Arap dilini biliyor. Bu nedenle eğer kitaplar başka ülkelere yayılırsa onlarla tanışabilirler. “Cevabımdan memnun oldu ve Arap dilinin tüm Müslümanlar için gerçekten ortak bir dil olduğunu söyledi.”¹¹⁹*

Notlarda detaylı anlatılan görüşmelerinden biri de Osmanlı aydınî olan Münif Paşa ile sohbetidir. Mercani, Paşanın beş dil bildiğini, çocukları ile de farklı dillerde konuştuğunu, evinde her zaman ünlü insanların bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca evinde bulunan doldurulmuş ayı postu, Mercani’nin dikkatini çekmiştir. Yazar bu ayının Petersburg şehrinde görevli olan Osmanlı konsolosluğunun temsilcisi Halil Paşa’ya, Rusya İmparatorluğu tarafından hediye edilmiş olduğunu, sonra da Münif Paşa’ya verildiğini anlatmaktadır. Paşa’nın çocuğu ile konuşması, hacı adayının ilgisini çekmiştir. Çocuğun küçük yaşta olmasına rağmen, kendisi ile Farsça konuştuğunu ifade eder.¹²⁰

Mercani gibi din adamları, Müslüman halkların ilerlemesinin, Avrupa ve dünya standartlarına ulaşmadan mümkün olamayacağına inanan bir ruh hali içinde vatanlarına dönüyorlardı. Alfine Sıbgatullina’ya göre Hacı adayları arasında toplumsal faaliyetlerine göre yönetim tarafından baskı görmüş ve sürgün yerine hacca gitmeyi tercih eden şahıslar da yer almaktadır. Mesela, Kazanlı bir molla olan Gabdulla Apanayev, siyasi görüşlerinden dolayı muhakeme edilmiş ve G. Barudi ile

¹¹⁹ Mercani, *age.*, s. 9-10.

¹²⁰ *age.*, s. 18.

birlikte Sibirya'ya sürgüne gönderilmişlerdir. 1909 yılında mahkumiyetin bir kısmını sınır dışında geçirmek için izin almış ve hacca gitmiştir. Hatta herhangi bir sebeple işleri bozulan ve zarara uğramaktan kaçan tüccarlara da rastlanıyordu. Rusya Müslümanlarının Mekke ve Medine'de kendi halkından birçok insanla karşılaşmışlardır. Bu kişilerin bazıları Çar ordusuna hizmet etmemek için buraya göç eden kimselerdir.¹²¹

Hacı adayları İstanbul'da yaşayan insanların birbirleri ile barış ve yardımsever bir ortamda, Şeriat kanunları ile yaşadıklarını görüyorlardı. Bu atmosferin Ramazan ayında daha da güçlenmesi Rusya'dan gelen Müslümanları çok memnun etmişti. Hacı adayları Şeyhlerin sohbetlerine katılan öğrencilerin ilgisini görünce hayran kalmıştır. Yazarlar onları bu sohbetlerde "suya kavuşan balık gibi" zevk aldıklarını, kendilerin ruhi ve manevi alanlarda geliştirmeleri için adım adım ilerlediklerine şahit olmuşlardır.¹²²

İstanbul'da her şey Hacı adayları için sıra dışı olmaktadır. Hem geleneksel Türk kıyafetleri giyen hem de Avrupa tarzında takım elbiseler giyen Müslümanların, sokak ortasındaki masalarda oturup çay kahve içmeleri, Bizans döneminden kalma gösterişli binalar, kuleler ve sütunların yanı sıra kiliseler, kuaförler, oteller, dükkanlar ve restoranların sadece Türkler tarafından değil, orada yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler tarafından da rahatlıkla kullanıldığını görmek Rusya Müslümanlarının dikkatini celp etmiştir. Yazarlar sadece İstanbul'da değil aynı zamanda İzmir'de de yüzyıllardır Müslümanlar, Hıristiyanlar ve farklı inançlara mensup insanların bir arada hoşgörü ortamı içerisinde, barışçıl bir şekilde yan yana yaşadıklarını ifade etmektedirler. Hacı adayları ticaret erbabının çoğunun Yahudi ve Fransız olduğu bilgisini verirler ve ayrıca bir Rus konsolosluğu olduğunu söylerler.

¹²³

Tatar tacirler için Kapalıçarşı gerçek bir müze gibi olmuştur. Burada antika, altın, gümüş dahil olmak üzere her şey satılmaktadır. Rıza Gali, özel hac kıyafeti, yani ihram ve benzeri çeşitli hediyeler almak için her şeyin bulunduğu Köprübaşı, Şamlizade, Dilberzade, Tefvik semtlerindeki dükkanları tavsiye etmektedir. Özellikle

¹²¹ Sibgatullina, *age.*, s. 103.

¹²² Çokrıy, *age.*, s. 12.

¹²³ Mercani, *age.*, s. 10.

fiyatların düşük ve ürünlerin kaliteli olduğu Ömer mağazasını önermektedir. Genellikle tellallar kendi müşterilerini bu semte pek getirmediklerinden, ürünlere aşırı zamlar konmuyordu. Döviz değişimi her yerde yaygın olsa da, daha önce İstanbul'da bulunan yolcular, Osmanlı Bankasını en güvenilir banka olarak tanıyorlardı. Bu bankanın en yakın şubesi ise Galata'da bulunmaktaydı. ¹²⁴

Uzun yolculuk sırasında vücut temizliği için hacı adayları Rusya hamamlarından çok farklı olan Türk hamamlarına gidiyorlardı. Hamamlar, tuhaf şekilli kubbeleriyle sanki saray gibi kocaman gözükmekteydi. Bu kubbeler sayesinde hamamda hava her zaman temiz oluyordu. Köy takunyaları, mermer masalar, hatta hamamcılar bile görülmeğe değerdi. Birçok hacname yazarının ve bu cümleden Almuşev'in de yazdığına göre hamamlarda peştemal sararak yıkanıldığını ve Rus hamamlarından farkının, koca ile karısının birlikte yıkanabileceği aile odalarının eksikliğini belirttikten sonra, hamamların kadın ve erkek bölümlerinin kapılarının her zaman farklı sokaklara açıldığını, ayrıca bu hizmetin bedelinin sadece 1 mecrediye olduğunu şaşkınlık ve hayranlıkla ifade etmektedir. ¹²⁵

Hacnamelerde kadınlara ilişkin değerlendirmeler de dikkat çekicidir. Kendi ülkelerinde kadınların sosyal hayata dahil olmaları konusunda çok katı kurallar getirildiğini ve hatta bu konuda Cedidciler ile Kadimciler arasında sert tartışmaların yaşandığı belirtilmektedir. Kendi kadınlarının camilere gitmeleri ayıp karşılanırken, İstanbul'da kadınların camilere gidip namaz kılmalarının son derece normal karşılanması ilgilerini çekmiştir.

H. Almuşev'in notlarında ilgi çekici bir olaya da değinmek isteriz. Yazar, İstanbul'da mübarek insanların türbelerin ziyaret ederken bir kadının Kibleye sırtını dönüp Fatiha okuduğun görmüş. Seyyah yanına gidip yaptığı şeyin ayıp olduğunu anlatmış. Bayan uyarısını kibarca kabul etmiş ve bunu yaparken, kendisinin nadan birisi olduğunu göstermek amacı ile yaptığını anlatmış; yazar bu açıklamaya çok şaşırmıştır. Diğer bir seyyahın notlarında Yanbo şehrinin kadınlarının dış kıyafetleri ilgisini çekmiş. Onların sadece gözlerinin ve burunlarının açık olduğunu, yüzlerini

¹²⁴ *age.*, s. 56.

¹²⁵ Almuşev, *age.*, s. 39.

siyah Türk kumaşı ile kapattıklarını anlatmaktadır. Yalnızca hizmetçi kadınların başı açık olduğunu belirtmektedir.¹²⁶

Rusya Konsolosunun temsilcisi Ş. İsayev'in "Mekka-svyaşennyi gorod Musulman" adlı eserinde Mekke'deki kadınlar hakkında bazı bilgiler verilmiş. O da aynı şekilde kadınların kapalı olmalarına rağmen sokaklarda sesli gülererek, konuşarak gezdiklerini anlatmaktadır. Kadınların, bayram günlerinde atlı karıncalara binerek şarkı söylediklerini, enstrümanlar eşliğinde oynadıklarını, bu konseri çok fazla insanın seyretmeye geldiğini belirtmiş ve toplumca normal karşılanmasına da şaşırmıştır. Yazar kadınların nargile içmelerinin bir gelenek hâline geldiğini de fark etmiştir. Rusya'daki sohbetlerde semaver ne kadar yaygınsa burada ki sohbetlerde de nargilenin yaygın olduğunu belirtmiştir.¹²⁷

Yukarıda bahsedilen Kasim Bikkulov'un "Haji" adlı eserinde Osmanlı Devletinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışına dair bilgiler de verilmiştir. Bilindiği gibi Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasından itibaren Türk-Ermeni ilişkileri hep olumlu bir seyir izlemiştir. Ermeniler uzun süre Osmanlı topraklarında devlet ile barışık bir halde yaşamış ve devletle hiçbir sorun yaşamamışlardı. Ermeniler, Türklerle aynı köy ve kasabalarda yaşıyorlar, çoğunluğu Türkçe konuşuyordu. Birçok Ermeni vatandaşı önemli devlet kademelerinde de bulunmuşlardı.¹²⁸ Ama XIX. yy. sonlarında başka milletler tarafından Osmanlı Devleti'nin diplomasisinin zayıflaması amacı ile Ermeni topluluğu dışarıdan kısıktılmışlar ve nihayetinde ayaklanmışlardır. Yazar, Ermeni toplumunun başkanı Abram adlı birinden bahsetmiştir. Bu şahısın devlete karşı ayaklandığını ve onu kontrol altına almak için Türk askerlerinin müdahale ettiği anlatılmaktadır. Eserin ana karakteri olan talebe memleketine döndükten sonra, ihtilalcı Abramın Rusya'ya hacı olarak geldiğini ve halk arasında dolandırıcı bir hırsız olarak yaşadığını öğrenmişti.¹²⁹

Hacnamelerde yer alan önemli topluluklardan biri de Osmanlı Devleti'nin sınırlarında yaşayan Araplar olmuştur. Genellikle Hacı adayları Arapların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere geldiklerinde bazı düzensizliklerle karşılaşmışlardır.

¹²⁶ Mercani, **age.**, s. 16.

¹²⁷ İsayev, **agm.**, s. 36.

¹²⁸ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 11.

¹²⁹ Bikkulov, **age.**, s. 26.

Hatta Gali Çokrıy notlarında Arapların düzelmesi için Rusya'yı örnek almaları gerektiğini belirtir. Yazar: “Rusya’da olan nizamlar o kadar düzenlidir ki, böylesini hiç bir yerde bulamazsınız, Rusya memleketi bazı memleketler arasında daha düzenlidir.”¹³⁰ diye eserinde belirtmiştir. Genel olarak bu düzensizlikler tren garında bilet işleri ile uğraşırken, limana gelen Hacı adaylarının eşyalarını taşıırken, konsoloslukta pasaport, vize işleri gerçekleştirirken olmuştur. Bu işlerde güven ve hız kazanmak için Hacı adayları Arap halkı ile Arapça konuşmaya çalışmışlar. Yukarıda bahsettiğimiz seyyah notlarında şöyle ifade eder: “Arapların dilini anlamak – onların yüreğine yol bulmak, sempatilerin kazanmak demektir.”¹³¹ Ama Cidde’den Mekke’ye giden yolda Arapların develer üzerine kurulan oturma düzeneği Hacı adaylarını memnun etmiştir. Bu yapı tahtadan yapılmış düz bir koltuk gibi olmuştur. Üzerinde de güneş ışınlarından korunmak için çubuklardan ve kumaşlardan çadır yapılmıştır.¹³²

Bu dönemde Hicaz yolculuğunda kervanlara bedevilerin saldırıları çok olmuştur. Hacı adayları bu olayları da detaylıca anlatmışlardır. Mesela, Almuşev Cidde’den Mekke’ye giden yolda on dört tane deve arabasının yol kenarında kırk olduğunu görmüş. Bir kişiye bunun nedeni hakkında sormuş, ancak “bilmiyorum” diye cevap almış. Daha sonra, kervanlarının durduğu yerde kahve içerken, bir Türk subayı ile tanışmış ve ona Rusya’dan geldiklerini belirtmiş bu olayın nedenin ona da sormuş. Türk subay, üç gün önce bedevilerin Cidde’ye gelen kervana saldırdıklarını anlatmıştır. Saldırı sonucunda, iki Hacı ölmüş ve bütün mallar kaybedilmişti. Diğer hacılar Mekke’ye gidebilmişti. Almuşev: “Siz bu yerleri korumaktan sorumlu değilsiniz?” diye sormuş. “Bu konuyu kapatırsak daha iyi olur, Efendi.” diye cevap almıştır.¹³³ Almuşev burada bu tür durumlara parmaklarının arasından baktıklarını düşünmüş. Osmanlı Devleti bu problemi çözmek, kervanları korumak için askerler göndermiştir, lakin bazı konularda yeterince koruyamamışlardır.

Bedeviler ile Türklerin ilişkileri hakkında Davletşin’in raporunda da ilgi çekici bir bilgi vardır. Ona göre dört yüzyıl boyunca Türkler, Hicaz bölgesindeki

¹³⁰ Çokrıy, *age.*, s. 21.

¹³¹ *age.*, s. 23.

¹³² *age.*, s. 25.

¹³³ Almuşev, *age.*, s. 35.

Bedevilere kendilerini benimsetememişler, onları sakinleştirememişler dolayısıyla herhangi bir kültürel aktarımı söz konusu olmamıştır. Bu ve diğerler sebeplerle ilişkileri güvensiz ve düşmanca bir ortamda kalmış. Bedeviler Türkleri köpek olarak kabul etmişler, Türkler ise onları “kafir” gibi görmüşler. Davletşin bazı Türk askerleri ile konuştuktan sonra Türklerin Bedevilere karşı korku ve nefret beslediklerini farketmiştir. Başkalarına da onlardan uzak durmalarını tavsiye etmişlerdir. Raporunda Osman Paşa¹³⁴ hakkında da bilgi veren Davletşin, Hicaz bölgesinde Osman Paşa'nın görev yaptığı dönemde bu tür problemlerin neredeyse hiç yaşanmadığından bahsetmektedir.¹³⁵

Hacı adaylarının çoğu, kutsal toprakları ziyaret ederken bir yandan da Halifenin manevi hayatını yerleri öğrenme amaç edinmişlerdir. Bunu yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun yüce çevreleri arasında kendilerini tanıtmak ve orada Sultan avlusu kurma gayesi taşımışlardı. Bu hedefler için çabalarken Rusya'daki Müslümanların durumundan haberdar olup yazıya dökmüşler. Hatta iki imparatorluk bünyesindeki Müslümanlarının ilişkilerinin daha da güçlenmesine vesile olmuşlardır.

Böylece Rusya Müslümanları yazdıkları hacnameler aracılığıyla, yalnızca Hicaz yolu üzerindeki şehirler ve orada bulunan Müslümanları anlatmakla sınırlı kalmamış, Müslüman toplumun umumi vaziyeti hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu anlamda hacnameler, Müslümanlar için mühüm bir bağ vazifesi görmüştür. Ayrıca memleket adına gelişim ve kültürel ilerleme adına oldukça etkili ifadeler barındırmaktadır.

2. 4. Hacıların Gözünden Mukaddes Topraklar

Mukaddes topraklar olarak bildiğimiz Mekke ve Medine, diğer bir ifadeyle Hicaz bölgesi maddi imkanı olan tüm dünya Müslümanlarının ziyaret etmeleri gereken bir yerdir. Bu mübarek beldeler uzun bir müddet Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer almıştır. Hacnamelerde en çok öne çıkan kısım Mekke ve Medine yolculuğudur. Hacı adayları genellikle Cidde'den çıkıp Mekke'ye doğru yol almışlardır. Oraya güvenli ve rahat ulaşabilmek gayesiyle rehberlerle birlikte develer

¹³⁴ Plevne müdafaasıyla şöhret kazanan Osmanlı kumandanı ve müşiri. Bkz., M. Metin Hülagü, “Gazi Osman Paşa”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1996, C. 13, s. 464-465.

¹³⁵ Davletşin, **age.**, s. 33.

de kiralamışlardı. Yolculuk boyunca dikkatlerini çeken hayvanlar, çiçekler hakkında notlar alan seyyahlar, namazlarını develerin üzerinde kıldıklarını da eklemişlerdir.¹³⁶

Medine veya Cidde'den Mekke'ye yolculuk yapmak zordu. Yanbo'ya (Medine limanı) gelen hacı adayları, üç gün boyunca deve sırtında Medine'ye, oradan da on günde Mekke'ye yolculuk yapmak durumundaydı. Fakat Cidde'ye varanlar (Mekke limanı), Mekke'ye kadar olan 90 kilometrelik yolu deve sırtında iki günde, eşek sırtında on sekiz saatte ulaşıyorlardı.¹³⁷ Bu yollar sıkıntılı ve tehlikeli olduğu için Rusya Müslümanları Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan Mekke'ye gönderdiği Surre-i Hümâyûn Alayı adıyla bilinen kervana katılıyorlardı. Bu kervan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı Türk askerleri tarafından korunmaktaydı.¹³⁸

Ayrıca Cidde'den Mekke'ye giden yol, Hacı adaylarının notlarında önemli yer tutmaktadır. Seyyahlar, yolculuk devam ederken güzergahları üzerinde bir kaç tane istasyon olduğundan ve orada kahvehane tarzında olan mekanlarda dinlendiklerinden bahsetmişlerdir. Mesela, pek çok hacnameda el-Hadd istasyonu yer almıştır. Orada gözlerine ilk çarpan şey hurma bahçeleri ve yakınında yer alan bir nehir olmuştur. Bu nehri besleyen kaynak, yüksek dağlardan gelmektedir ve istasyonun, bahçelerin su ihtiyacını karşılamak için kullanılmaktadır. El-Hadid'e varınca hacı adayları ihramlarını giymişler ve Mekke yoluna ihramlar içerisinde devam etmişlerdir. Bu yolculuğu G. Çokrıy şöyle tasvir eder: *“Cidde'den Mekke'ye giden yol çok eğlenceli geçti. Biz hacı adayları, deve avcıları ile birlikte ilahiler ve şiirler söyledik. Herkesin keyfi yerindeydi. Bu yerlerdeki Araplar Hacı adaylarını çok seviyorlarmış. Çünkü zenginlerde de ve fakirler de onlardan para kazanıyorlar. Yolda ben hiç uyumadım. Bildiğim ayetleri okudum, karşımıza gelen başka kervanları selamladım. Şiirler ve beyitler söyledim. Bir an yanıma halk toplandı ve hayranlıkla beni dinlemeye başladı. Ben devam ettim. Bana insanların böyle davranmaları başkalarını şaşırttı. Sonra ben kendimde bu yolun bana ruhi bir güç verdiğin hissettim.”*¹³⁹

Mekke'ye geldiklerinde, Hacı adaylarını karşılamaya genellikle hemşerileri çıkmışlardır. Seyyahlar genellikle tanıdıklarının otellerinde ya da “Kazan

¹³⁶ Çokrıy, **age.**, s. 27.

¹³⁷ Sibgatullina, **age.**, s. 56.

¹³⁸ Şafikov, **agm.**, s. 105.

¹³⁹ Çokrıy, **age.**, s. 29.

tekkelerinde” kalmışlardır. Mesela, Mekke'nin Suriye mahallesinde, İdil boylarından gelen hac yolcuları için Tatar tüccarı İshak Yunusov tarafından bir bina tahsis edilmiştir. Bu tekkelerin işlerine bakanlar da Tatarlardı. Almuşev notlarında Mekke'de 40-50 civarında Tatarın yaşadığından bahsetmektedir. Onlar hac vaktinde farklı hizmetlerde bulunarak para kazanmışlardır ve bu gelirler ile bir sonraki hac vaktine kadar hayatlarını sürdürmüşlerdir.¹⁴⁰

Mekke'de ilk Kabe ziyaretini gerçekleştiren hacı adayları, tavaf vazifesini de yerine getirmişlerdir. Tavaf bitimi zem zem suyu içmişler sonra da Safa ve Merve tepeleri arasında yedi kere say yapmışlardır. Rusya Müslümanları Kabe'yi görünce çok duygulandıklarını ve hayran kaldıklarını anlatmaktadır. Her gün Mekke'ye binlerce hacı adayı gelmiştir. Onların Kabe etrafında tavaf yapmaları, uzaktan adeta insan nehrine benzemektedir. Gali Çokrıy'a göre, Kabe'nin çevresi büyük bir bahçeydi insanlar da bu bahçeyi tamamlayan gül ile bülbül idi. Caminin alanı geniş olmasına rağmen sabahtan akşama kadar dolu kalmıştır. Oradaki sohbetler, dersler hacı adayları için çok önemli olmuştur.¹⁴¹

Kabe'de sabah namazı bir günde dört kez kılınmıştır. İlk olarak şafii imamı ile ardından maliki, hanbeli ve hanefi imamı ile eda edilmiştir. Hacı adaylarının notlarında Mekke nüfusunun çoğunun şafii mezhebinden olduğu yazmaktadır. Hanefiler sabah namazların kıldıktan sonra mescide kadınlar girmiştir. Bu vakitte güvenlik görevleri tavafa erkeklerin girmesini yasaklamışlardır. Kadınların tavafından sonra Kabe'nin etrafı boşalmaya başlamıştır ve isteyen insanların kalabalık olmadan tavaf yapmasına izin verilmiştir. Bu dönemde Mekke'de inanılmaz derecede sıcaklık olmuştur, bu yüzden çoğu insan evlerine ya da bir yerde güneşten korunarak yemek yemeye gitmişlerdir. Hacı adayları etraflarında, sadece gezmeye, sabahtan akşama kadar yemek yemeye, sıcakta uyumaya ve pazarları ziyaret etmeye gelenleri de fark etmişlerdir.¹⁴²

Mekke'de genel olarak seyyahlar Cebel-i Ebu Kubeys dağına, Hira Mağarasına, Hz. Haticetü'l-Kübra'nın yaşadığı eve; ayrıca o evde Peygamberin kızı Hz. Fatima'nın odalarına da girme imkanları olmuştur. Hacı adaylarını

¹⁴⁰Almuşev, *age.*, s. 38.

¹⁴¹Çokrıy, *age.*, s. 33.

¹⁴²*age.*, s. 37.

heyecanlandıran bir yer de Sevr Mağarası olmuştur. O yer Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti sırasında Hz. Ebu Bekir ile birlikte müşriklerden gizlendikleri mağaradır. Hacı adaylarının yazdıklarına göre oraya girip çıktıktan sonra insan hiç bir şeyden korkmamaya başlıyormuş. ¹⁴³

Mekke şehrinin gündelik yaşam tarzı, Şakirzan İşayev'in eserinde daha da detaylı anlatılmaktadır. Ş. İşayev, evlerin genellikle 4-5 katlı olduğunu, çoğunun zemin katlarının dükkan olarak, yukarıdaki katların da barınmak için kullanıldığını anlatmaktadır. Yazar, ev sahiplerinin binaların görünüşüne çok önem vermediğinden ve binaların dış ve iç boyasının olmayışından bahsetmektedir. Genel olarak evlerin içinde mobilya bulunmamaktadır, zira halkın mevcut kültürüne göre yemek sofrası yere kurulurdu ve uyumak için yer yatağı serilirdi. Yazar evlerin aydınlatmasında İngiliz lambaları ve Amerikan gazyağı kullanıldığını fark etmiştir. Bir başka dikkat çeken husus da, şehrin su tesisatının yer altından düzenlenmesinin yanında yağmur suyunu toplamak için de büyük su tankerlerin varlığıydı. ¹⁴⁴

İşayev'in ilgisini çeken yerlerden biri de pazarlar olmuştur. Satıcıların çoğu Suriye, İran, Hindistan ve Şam şehrinde gelenlerden oluşmaktaydı. Satılan malların çoğunluğu, Avrupa fabrikalarından ya da Hindistan'dan gelen ürünlerdi. Şehrin, çöl ikliminin yoğun olarak yaşandığı bir yerde olmasından ve nüfusunun çoğu göçebe yaşam tarzına devam ettiğinden, tarımsal ürünler başka şehirlerden getirilmiştir. Mesela, taze meyveler, üzüm, kayısı, şeftali vs Taif şehrinde; hurma Medine'den; yeşillik, karpuz, kavun Fatima Vadisinden; ekmek, patates ve lahana kısmen Kahire'den ve Bombay'dan ithâl edilmiştir. Şehirde ekmeklik un elde etmek için eşek ve katır gücü ile çalıştırılan değirmenler kullanılmıştır. Toprağı sulamak için su yetersiz olduğundan bahçelerin sayısı çok azdır. Bahçelerde daha çok suya çok ihtiyaç duymayan hurma ağaçları ve dikenli bitki türler bulunuyordu. Yerlilerin inekleri az sayıda olduğu için süt pahalıydı ve nadir bulunan bir üründü, bu yüzden daha çok keçi sütü kullanmışlardır. Yazar, Orta Asya kuzuları ile kıyaslayarak Hicaz'da bulunan kuzuların küçük ve zayıf olduklarını ve bu sebepten etlerinin biraz sert olduğundan bahsetmektedir. ¹⁴⁵

¹⁴³ Almuşev, **age.**, s. 32.

¹⁴⁴ İşayev, **age.**, s. 52.

¹⁴⁵ İşayev, **agm.**, s. 56.

Hacı adayları Mekke’de kaldıkları süre içerisinde orada gerçekleşen neredeyse tüm sohbetlere katılmışlardır. Mesela Almuşev, eserinde Tatar muhaciri Şarafutdinov Efendi ile bir sohbe katıldıklarını ve önemli konular üzerinde durduklarını anlatmaktadır. Yazar, daha çok geçmiş konular hakkında konuştuklarını vurgulamış. Bu konuşma sırasında Almuşev ve Musa adlı bir molla arasında kavga çıkmış. Fakat daha sonra anlaşmışlar, hatta hac seferine birlikte devam etmişlerdir. ¹⁴⁶

İncelenen hacnamelerde Mekke’deki köle pazarı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Şakirzan İşayev ve Davletşin’in notlarında köle ticareti hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. İki yazarın da notlarında yer alan ifadeler arasında çok fark yoktur, ama Davletşin’in notları daha detaylı bilgilere sahiptir. O burada gördüklerini şöyle ifade etmiştir: *“Mekke'deki köle pazarı küçük bir açık avluya sahipti. İçinde insanların satıldığı odaların kapıları akşam kapanıyormuş. Ziyaretim sırasında orada yaklaşık 80 tane insan vardı. Aralarında çoğunlukla genç, güzel giyinmiş Habeşistanlı kucaklarında iki veya üç bebekli olan kadınlar vardı. Hepsi uzun koltuklarda grup halinde oturuyorlardı. İki uzun sandalyede zencilerin yetişkin işçileri vardı, kalan diğerleri de çocuklardı - kız ve erkek. Satış ceval bir Arap tarafından yönetiliyordu. O yüksek sesi ile tüm mallarını övüyordu. Bazı satın alıcılar kadınların gözlerine ve ağızlarına bakıyorlardı, hatta onları soyunmaya zorluyorlardı. Bu pazarı ziyaret etmek şahsen çok üzücüydü ve kötü bir izlenim bıraktı. Bilindiği gibi Şeriat yalnızca savaş esirlerinin köle olmalarına izin veriyor ve bu nedenle Hicaz'da var olan bu tür köle ticaretinin Şeriat açısından kesinlikle yeri yoktu. Yerel halk kendilerini savunmaları için kölelerin halkın eski soyundan geldiklerini ve köleleri satın alan kişinin kendisinin de köle olduğunu, yani köleleri köleler için sattıklarını ifade ederler. Ama satın alan kişiler, bu kölelerin nasıl ve nerden geldiklerini biliyorlar, bu olay gerçekten bir paradoks. Bununla birlikte, Hicazlıların kendileri görünüşe göre, haklarının meşruiyetinden şüphe ediyorlar ve bu kadar ucuz emeği tamamen bırakma gücüne sahip değiller, belli bir yıl sonra satın aldıkları köleleri serbest bırakıyorlar ve satın alınan kadınlarla çoğu zaman resmî bir şekilde evleniyorlar. ¹⁴⁷*

¹⁴⁶ Almuşev, **age.**, s. 36.

¹⁴⁷ Davletşin, **age.**, s. 45.

Davletşin, Osmanlı İmparatorluğu'nun köle pazarını kapatmaya teşebbüs ettiğini, bunun için 1855'te özel bir Padişah fermanı çıkarttığını, fakat bu ferman ile tüm Hicaz'ın ayaklanması neticesinde tüm çabaların boşa çıktığını anlatmaktadır. 1858'de Cidde'de bu fermanın çıkarılmasına sebep olduğu düşünülen tüm Avrupalılar öldürülmüş, aynı zamanda yerel Fransız konsolosu da öldürülmüş ve ertesi yıl 1859'da ferman kaldırılmıştır. Böylece bu topraklarda kölelik devam etmiştir.¹⁴⁸

Hacı adayları hac vazifelerine devam ederken Arafat dağına gitmişlerdir. Oraya giderken yapılan hazırlıkları, yolu ve oradaki ortam hakkındaki bilgileri Gali Çokrı'nın eserinden daha ayrıntılı olarak öğreniyoruz. Yazar, yolculuk sırasındaki olanları Cidde'deki hazırlıklarla kıyaslar. Burada da hacı adayları çok sayıda olduğundan bazı düzensizliklerin oluştuğunu fark etmiştir. Develerin sırtına çadırlar ve yiyecekler yükledikten sonra yola çıkmışlardır. Gali Çokrı, bazılarının kendi eşyalarını satmak için yanlarına aldıklarından da bahseder. Oraya gidince çadırdan, dükkana benzer mekanlar kurmuşlardır. Hacı adayları Mekke'den Arafat'a üç gün içerisinde gitmişlerdir. Orada sadece farklı ülkelerden gelen insanlar yoktur, aynı zamanda yerliler de hacı adayları ile birlikte gelmişlerdir. Hacı adaylarının çoğu, orada kurban kesmek gayesi yanında, evcil hayvanların kutsal yerleri görmesini istemiş ve tüm evcil hayvanlarını yanlarına almışlardır. Tüm hayvanları yanlarına almaya mecbur kalmalarının esas sebebiyse evin tüm üyelerinin yola çıkmış olmasıydı zira hayvanları yalnız bırakarak bile bile ölüme terk edemezlerdi. Bu durumun kanıtı niteliğindeki Gali Çokrı'nın notlarında da Arafat dağında evcil hayvanların sayıca pek fazla olduğu yazmaktadır.

Arafat vakfesi, Davletşinin raporunda da yer almıştır. Yazar, Hacı adaylarının Arafat'a gitmelerinin problemlili ve tehlikeli olduğunu anlatmıştır. Sebebiyse kalabalığın etkisiyle bulaşıcı ve salgın hastalıkların meydana geldiği ve hızlıca yayıldığı bir ortam olmasıydı. Davletşin, yukarıda bahsettiğimiz kurulmuş pazarlar etrafında kurban edilmiş kuzuların kemiklerinin ve iç organlarının toplandığı yerlerden bahsetmiş ve buraları pis kokulu yerler olarak ifade etmektedir.¹⁴⁹ Yazar, Arafat dağında ilk yardım hizmetleri için yol eczanelerinin olduğundan da bahseder. Ona göre Hacı adaylarının, burada bir gün kalmaları yerinde bir karar idi.

¹⁴⁸ *age.*, s. 47.

¹⁴⁹ Davletşin, *age.*, s. 60.

Arefa günü kutlamasında, İslam dininin büyüklüğünü göstermek amacıyla silahlarla havaya ateş açılmıştır. Hacı adayları, bu olayın heyecanlı ve şenlikli geçtiğini dile getirmişlerdir. Böylece Arafat vakfesi, güneşin batmasının ardından sona ermiş, ardından Müzdelife'ye gidilmiştir. Müzdelife, Arafat ile Mina arasında yer almaktadır. Aynı zamanda Arafat'tan Mina'ya doğru giderken Arafat'ın iki geçidinden sonraki Muhasır vadisine kadar olan kısma verilen addır.¹⁵⁰

Hacı adayları, orada da kalabalık pazarlar ve kahvehanelerin varlığından bahseder. Müzdelife'de seyyahlar, genellikle dinlendiklerini ve Şeytan taşlamak için taş topladıklarını yazmaktadırlar. Güneş doğunca Mina'ya gitmek için yola çıkmışlardır. Gali Çokrıy, Muhasır vadisine yaklaştıklarında insanların heyecanlarını yüz ifadelerinden bile anlaşıldığını dile getirmiştir. Sebebi, Ebrehe ve askerlerinin yenildiği yerin tam olarak burası oluşuydu. Yazar, karşılına tekrar o ordu çıkmış olsa, hacı adaylarının gözünü dahi kırpmadan mücadele edebilecek manevi hazırlıkta olduğunu anlatır.¹⁵¹

Arafat'taki vakfeden sonra Mina vadisine gelmişler ve Müslümanlar haccın farzlarından birisi olan Şeytan taşlama vazifesini de ifa etmişlerdir. Kurban Bayramının birinci günü Şeytan taşlama ile başlamış, ikinci ve üçüncü günlerde de devam etmiştir. Hacı adaylarının yazdıklarına göre orada üç âdet Şeytan taşlama yeri vardı ve herkes yedi tane taş atıyordu.¹⁵²

Davletşin'in eserinde, Mina vadisi hakkında daha detaylı bilgiler vardır. Yazar, öncelikle bölgenin coğrafyası ve iklim özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Onunu yazdıklarına göre Mina, kumlu bir zemine sahip çok dar ve derin bir geçit içinde neredeyse etrafı sırf çıplak taşlarla çevriliydi. Mekke'de olduğu gibi aynı tipte evler inşa edilmiş ve bu evler, sadece üç gün boyunca Hac vaktinde kullanılmıştır. Yazar, vadinin bir ana caddesi, birkaç kısa çapraz sokakları ve merkezinde de küçük bir hastane olduğunu ifade eder. Davletşin'in yazdıklarına göre Mina, deniz seviyesinden 970 fut (295, 66 metre) yükseklikte yer almaktaydı. Her tarafı yüksek

¹⁵⁰ **age.**, s. 66.

¹⁵¹ Çokrıy, **age.**, s. 23.

¹⁵² Çokrıy, **age.**, s. 28.

dağlar ile çevrili olan arazinin muhtemelen bu sebepten dolayı bu kadar yüksek sıcaklığa sahip olduğunu anlatmaktadır.¹⁵³

Davletşin, yazdıklarında Mina’da hacı adayları için çok sayıda koç, keçi ve kısmen deve satıldığını ve bu nedenle büyük taleplere rağmen bu hayvanların fiyatlarının nispeten daha düşük olduğunu anlatır. Yazar, Bedevilerin şu ilginç inancından bahseder: mallarını kurban için satmazlarsa tüm hayvanları kara ölüm (veba) hastalığından ölecektir. Böyle kazançlı bir alışveriş fırsatı için Arabistan’ın en uzak bölgelerinden bile gelenler olmuştur. Örneğin; Filistin sınırından, Bağdat’tan vs.¹⁵⁴

Kurban kesmek için özel yerler varken, bazı hacı adayları uzağa gitmemek amacı ile gizlice çadırlarının yanında hayvanları kesmişler. Davletşin bu yaptıklarının, salgın ve bulaşıcı hastalıklara davetiye çıkardığından bahseder. Yazar hayvanların derilerinin ve başka artıklarının toprağa gömülmesi işleminin doktorlar ve askerler tarafından gerçekleştirildiğinden de bahseder.¹⁵⁵

Mina’dan ayrıldıktan sonra hacı adayları, Mekke’ye tekrar dönmüşlerdir. Orada bir kaç gün kaldıktan sonra Medine şehrine gitmişler. Medine Hacınamelerin çoğunda “Medine-i Münevvere” olarak geçmektedir. Oraya girer girmez seyyahlar, şehrin düz bir arazide yer aldığını, etrafının dağlar, bahçeler, nehirler ile çevrili olduğunu anlatırlar. Hacı adayları, buraların yaşamak için muazzam bir ortam olduğunu ifade ederler. Mesela Şehabeddin Mercani, Medine hakkında şu ifadeleri kullanır: *“Toprakları kırmızı görünüyor, ama sert değil. Havası temiz ve hoş. Tarlalarda arpa ve mercimek gibi yiyecekler yetiştirilir. Medine’de nar ve hurma çok lezzetlidir. Ekmek ve et ürünleri pahalı değildir, çok miktarda süt bulunur ve ayrıca katık çok lezzetlidir. Suriye kervanının atları güzeldir. Ve develer burada daha iridirler. Palankinler ve başka eşyalar çok hoştur.* ¹⁵⁶Ayrıca hacı adayları, Medine’de su dağıtım sistemine ve suyun lezzetine hayran kalmışlardır. Oradaki suyu içtikten sonraki hissedilen ferahlıktan bahsetmiştir. Davletşin’in raporunda Medine şehrinin su tesisatı hakkında detaylı bilgiler vardır. Yazar bu tesisatım 1590

¹⁵³ Davletşin, **age.**, s. 62.

¹⁵⁴ **age.**, s. 63.

¹⁵⁵ **age.**, s. 65.

¹⁵⁶ Mercani, **age.**, s. 18.

yılında Kuba Mescidi yanında yer alan su kuyularından yapıldığını anlatmaktadır. Yapımının aynı Mekke'deki gibi yer altında iki sajen (yaklaşık 4, 32 metre) derinlikte olan bakır borudan olduğunu anlatmıştır. Bu borunun yan taraflarında çok sayıda küçük kuyu olduğunu vurgular, toprak kuyuların varlığının toprak üstünde yağmur seli olduğunda, temiz suyu koruma amaçlı olduğunu anlatır. Davletşin, o suyu halk tarafından sadece içmek için ve yemek pişirmek için kullandıklarını ifade eder, diğer işleri için de evlerinin çevresinde bulunan başka su kuyularının varlığından bahseder. Hacı adaylarının Medine'deki su hakkındaki yazılarına paralel olarak, Davletşin de suyun kalitesinden ve diğer sulardan farklı olduğundan bahseder.¹⁵⁷

Genel olarak hacı adaylarının Medine'de ziyaret ettikleri yerler: Mescid-i Nebevi (Peygamber Camii), Ravza-i Mutahhara (Cennet Bahçesi); Cennetü'l Baki (Baki mezarlığı), Kuba Mescidi, Uhud Dağı, Kibleteyn Mescidi, Yedi Mescidler (Mescid-i Seb'a), Cuma Mescidi gibi yerlerdir. Hacı adayları, bu yerleri ziyaret ederken herhangi bir tehlike ile karşılaşmadıklarını anlatmışlardır. Tehlike şöyle dursun tam tersine Arapların çok kibar insanlar olduğundan şu örnek ile bahsederler: *"Bir deve, at ya da eşek üzerinde otururken, hemen yere inip seyyahları selamlarlar.* " Almuşev, başka insanlardan buradaki Arapların kütü huylu olduğunu duymuş ve notlarına geçirmiştir ama onları görünce bu söylenenlerin yanlış olduğunu anlamıştır.

158

Yazarlara göre orada yaşayan insanlar, Mekke'deki yerlilerden farklıdır. Hacı adayları Mekke'deki halkın, yardımsever, güler yüzlü, sempatik, sıcakkanlı olduğunu anlatır. Hatta Almuşev eserinde şöyle ifade eder: *"Hadislerde söylenenlere göre, Medine'nin tüm insanları ahlâklı, saygılılardır. Aralarında düşmanlık, kıskançlık yoktur, bir insan hakkında kötü düşünmezler ve kötülüğün ne olduğunu bilmezler. En ufak kavga patlak verirse, şöyle diyorlarmış: "Sallû ale'n-Nebi" (Peygamber için dua edin) deyince kan davası derhâl sona erer.* "¹⁵⁹

Hacnamelerde Medine şehrinin yapısı hakkında pek çok bilgi yoktur. Bu sebeple Davletşin'in raporunda yer alan şehrin sokakları, evlerin yapısı, pazarlar

¹⁵⁷ Davletşin, *age.*, s. 67.

¹⁵⁸ Almuşev, *age.*, s. 41.

¹⁵⁹ *age.*, s. 42.

hakkındaki bilgilerden faydalandık. Yazar, Medine'nin iki ana sokağının taş levhâlarla döşeli olduğunu ve yerliler tarafından da sokakların her zaman sulandığını anlatır. Davletşin sokakların temizliğini, şehrin içinde develerin, atların ve eşeklerin olmamasına bağlamaktadır. O hayvanlar için şehir dışında uygun yerlerin varlığından bahsetmiştir. Yerlilerin hayvanları da özel yerlerde bulundurulmuştur. Yazar, sokakların geniş olmadığından, bazılarının genişliğinin 21/2 arşın (7, 5 metre) olduğundan bahseder. Ayrıca çöp ya da başka atıklar için ayrılan sokakların, her gün süpürülmesi Davletşin'i memnun etmiştir. Davletşin, Mekke'deki evlerde olduğu gibi, şehrin evlerinin inşaatında da taş ve donmuş lav kullanıldığından bahseder. Evin zemin katında, penceresi olmayan "kaga" adında bir oda oluşturulmuştur. Odanın bir tane geniş borası olmuştur. Yazın buraya sıcak havada dinlenmek için girmişler, kışın ise bu odayı ısınmak için kullanmışlardır.¹⁶⁰

Davletşin Medine'deki yaşayan halklar hakkında da bilgi vermiştir. Ona göre, Medine'de daimi ikamet edenlerin sayısı, resmî rakamlara göre 80. 000'dir, ancak kentin büyüklüğüne bakılırsa bu rakamın yarısını geçemezdi. Yaklaşık olarak Medine'de, 40. 000 insan yaşamaktaydı. Davletşin, şehrin nüfusunun Mekke'deki nüfus ile karşılaştırıldığında farklı unsurlardan oluştuğunu, Hicaz'ın yerlilerinin burada daha da az olduğunu anlatmaktadır. Nüfus incelendiğinde, kendisini Arap kabul edenlerin çoğunun yabancı olup sonradan Arap vatandaşlığına geçtiğini ve yaşayanların yarısının da - Türkler, Cezayirliler, Tunuslular, Mısırlılar, Sart, Tatarlar, vb. başka milletlerden oluştuğunu vurgulamaktadır. Bu yabancı nüfus arasında, burada esas olarak emekçi olan ve kölelerle başarılı bir şekilde rekabet eden yüzlerce Sart vardır.¹⁶¹

Davletşin, Medine'deki çarşıların Mekke'deki çarşılarla aynı malları temsil ettiğini ama yol uzaklığı ve zor teslimat nedeniyle malların daha pahalı ve keskin fiyat dalgalanmalarına sahip olduğunu vurgular. Özellikle Yamboga'dan gelen (Yanbo) çay, şeker vb. gibi ürünlerin pahalı olduğunu, Medine'nin kısmen Dicle ve Fırat vadilerinden kervanlar tarafından getirilen buğday ve pirinç aldığını, inek, koyun yağı da Necd'den getirildiğini ifade etmektedir¹⁶².

¹⁶⁰ Davletşin, *age.*, s. 71.

¹⁶¹ Davletşin, *age.*, s. 73.

¹⁶² *age.*, s. 74.

Yazar Medine'ye farklı zamanlarda ve farklı nedenlerle göç eden ve bu şehri tercih eden, 31 Rus Tatar ailesinin varlığından bahseder. Bu Tatarların başında ise oraya 40 sene önce yerleşmiş olan Astrahanlı Abdusseffar adında biri olduğunu belirtir.¹⁶³

Buradaki Tatarların birçoğu, 1892'de aralarında yaşanan huzursuzluk sonucunda yakınlarını kaybetmiş ve farklı zanaatlara yönelip Rusya'dan göç etmişlerdir. Ayrıca göç edenlerin içinde dışarıdan evlenen ve daimi ikamet için kalan, yerel medreselerin öğrencileri de yer almıştır. Onlar, genellikle Hac vaktinde hacı adaylarına farklı hizmetler vererek para kazanmışlardır. Haccın sonunda, yerel Tatarların bir kısmı, akrabalarını ziyaret etmek ve en önemlisi, kutsal kentin yerlilerine gönüllü olarak dağıtılmış sadakalar ve Bedel (badl) olarak dağıtılmış sadakaları toplamak için Rusya'ya gitmişlerdir. Davletşin, eskiden varlıklı bir tüccarın tüm varlığını kaybettikten sonra Medine'ye içki içmemek için kaçmış, yalnızca Hac ile ilgilenmeyip ve emeği karşılığında ekmeğini kazanmış olmasından bahseder.¹⁶⁴

Yukarıda bahsettiğimiz Abdüssettar hakkında Davletşin ilgi çekici bilgiler vermiştir. Yaklaşık 20 yıl önce Abd-es-Satar Medine'de medrese ve cami yapımı için Rusya'da para toplamaya başlamış. Bağış için ilk önce kendisi gitmiş ve Rusya'ya girmesi engellendiğinde yardımları mektuplarla göndermeye başlamış ve bu şekilde yaklaşık 50. 000 ruble toplamış. Bu para ile küçük bir cami, para toplayan insanlar için altı tane ev ve 40 çok yakın hücreli medrese inşa edilmiş, aynı zamanda oraya Hac vaktinde bazı hacı adayları da yerleşmiş. Hatta Davletşin Medine'de bulunduğu zaman diliminde para toplamaya devam etmiş ve binaların yapımına devam edilmiş.¹⁶⁵ Yazarın bu ifadeleriyle XIX. yy. sonunda iki imparatorluk arasındaki Müslümanların ilişkilerinin daha da güçlendiğini, bir birileri ile daima irtibatta olduklarını görebiliriz.

Bununla birlikte Medine'deki Tatarların sayısı, sert iklim koşulları nedeniyle ve yüksek ölüm oranı nedeniyle artmamış. Eşleri ölmesi durumunda dul kalan kadınlar, tekrar evlenmek istedikleri zaman ya da oğulları, erkek kardeşleri için gelin getirme

¹⁶³ **age.**, s. 76.

¹⁶⁴ **age.**, s. 79.

¹⁶⁵ Davletşin **age.**, s. 80.

amacı ile tekrar Rusya'ya gitmişlerdir. Çünkü erkekler yerel Arap kadınlarını zorlu ve kaprisli görmüşler ve onlarla evlenmekten kaçınmışlar. ¹⁶⁶

Davletşin Medine'nin coğrafi konumundan dolayı ikliminde bazı önemli özellikleri barındırdığında bahseder. Kuzeye doğru ve açık bir yere yerleştikleri için yazın ve kışın hava durumu değişikliğini yerlilerin hissettiklerini anlatır. Mesela, Davletşin yazılarında mayıs-haziran aylarında gölgede olan ortalama sıcaklığın +27 ya da +29 derece olduğunu, kışın termometrenin +13 dereceyi gösterdiğini belirtir. Yazara göre, belki de yaz ve kış sıcaklıkları arasında önemli bir fark nedeniyle veya her yerde 2-3 sajen derinlikte bulunan yeraltı suyunun bolluğundan ve yakınlığından kaynaklanan ya da Medine'deki kuyular ve evlerinde bulunan bir cihazdan dolayı çok fazla ağır sıtma hastalığı oluşmuştur. Mekke'de görülme sıklığı daha az olmasına rağmen, burada da çeşitli sindirim rahatsızlıkları oluşmaktaydı . Özellikle yazar bu hastalıklardan dolayı yabancılar, yeni doğmuş çocuklar ve askerler arasında ölüm oranının yüksek olduğunu belirtir. ¹⁶⁷

Davletşin'in notlarını incelerken, Medine'de eczane olmayışı ilaçların da hastane tarafından bedavaya verilmesi ilgi çekici bir bilgi olarak görülmüştür. Bu hastanelere, Mekke'deki hastanelerde olduğu gibi, Sultan Abdülmecid'in annesi tarafından bağışlar yapılmıştır. Yazar, hastaneyi oldukça geniş, üç katlı ve otuz âdet yatağı ve bir doktor ve bir eczacını bulunduğunu ifade etmiştir. ¹⁶⁸

Davletşin, Medine'de bulunan mezarlık hakkında da şu şekilde bahsetmiştir; "*Medine sur duvarının hemen arkasında bulunan ve alçak bir duvarla çevrili küçük bir mezarlığa sahiptir. Ölüleri buraya gömme yöntemi Mekke'deki gibi aynıdır: çukurlar oldukça derin, en az 11/2 arşın, sıkışık yerlerde eski mezarların üzerine kazıyorlar. Burada diğer yerden getirilen cesetler yoktur.*" ¹⁶⁹

Davletşin'in notlarında ilgi çekici bilgilerden biri de Hicaz bölgesinde yaşayan yerlilere yabancılar etkisi olmuştur. O yazılarında Rusya'dan ve Avrupa'dan gelenlerin etkisi ve onları Hicaz bölgesinde nasıl karşılandıklarından bahseder. Mesela, Rusya'dan gelenlerin Hicaz halkı arasında özel bir cazibeye sahip olmasının

¹⁶⁶ **age.**, s. 81.

¹⁶⁷ **age.**, s. 82.

¹⁶⁸ Davletşin, **age.**, s. 83.

¹⁶⁹ **age.**, s. 84.

onu çok şaşırttığını söyler. Rus Çarı'nın gücü, düzen ve en önemlisi, Rusya'da var olan adalet hakkında konuşmaları onun hoşuna gider. Yazar Rus İmparatorluğu'nun büyüklüğü, kentleri, nüfus sayısı vb. hakkında bilgi sahibi olan yerlilerin merakını sık sık karşılamak zorunda kaldığını ifade eder. Ayrıca Rusya'nın şöhretinin böyle uzak bir ülkeye yayılmasının sebebi olarak Rusya'dan gelen Müslümanlar tarafından anlatılan güzel şeyler olduğunu anlatır. Ona göre Rusya Müslümanları memleketlerini kıyaslayarak oradaki yaşam tarzının daha düzenli olduğunu, vatanlarını özlediklerini yerlilere sık sık anlatmışlardır. Davletşin "Bizim Rusya'da böyle" yada "ben Rusyalıyım" ifadelerinin Rusya Müslümanları tarafından saygılı ve havalı bir şekilde söylendiğini anlatır. Davletşin'in devlet göreviyle burada bulunduğunu ve onun Rus devletinin hoşuna gidecek, aynı zamanda soydaşlarının ileriki zamanlarda da Hacca rahatlıkla gelmelerine imkân tanınmasına katkı sağlamak gibi gayelerle bu tür ifadelere yer verdiği düşünülebilir.¹⁷⁰

Avrupa'ya karşı yerlilerin bakışı tam tersi olmuştur. Davletşin Rusya'nın aksine, Hicaz halkının İngiltere'yi çok fazla sevmediğini; burada İngilizlerin usta, ama sinsi ve kalpsiz bir millet olarak görüldüğünü yazar. Yerel halkın dinlediği tüm hikayelerde İngilizler yalnızca kendi çıkarlarını gözeten kurnaz insanlar rolünü oynar; Hicazlılar aynı zamanda İngilizleri tüm sıkıntı ve ayaklanmaların müsebbibi olarak değerlendirirler. Sudan'daki hareket, Yemen'deki ayaklanma, İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı - bunların hepsinde İngiltere'nin parmağı olduğunu düşünürler.

Davletşin Aralık 1898'de Kahire'de tesadüfen İstanbul'dan satmak için, farklı ürünler getiren Mekke'nin ünlü tacirleri ile tanıştığını yazar. Onlara Mayıs ayında Andijan'da gerçekleşen olaylardan bahsetmiş ve İstanbul'da bunun hakkında ne konuşulduğunu öğrenmek istemişti. Burada yazar büyük ihtimalle Andijan halkının Rusya Çarlığına karşı ayaklandığı olaydan bahsetmektedir. Andican halkının böyle bir kalkışmaya nasıl cesaret edebildiklerini şaşırarak sorduğunda, Mekkelilerin derhâl bunun şüphesiz İngilizlerin bir entrikası olduğuna karar verdiklerini anlatır. Hicaz halkının İngilizleri sevmeye nedeni olarak Mısır ve Hindistan'da İngilizlerin yapmış oldukları faaliyetler gösterilmektedir.¹⁷¹

¹⁷⁰ *age.*, s. 85.

¹⁷¹ *age.*, s. 89.

Böylece yüzyıllar öncesine dayanan, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Rus ve Osmanlı müslümanları arasındaki ilişkiler daha da yakın olmaktadır. Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na gitmeleri için hac, eğitim ve hatta yeniden yerleşim için genişletilmiş fırsatları değerlendirdikleri görülmüştür. Hacı adayları tarafından yazılan hacnamelerde önemli yer tutan Mekke ve Medine şehirlerine gelen Rusya Müslümanları ünlü şeyhler ve ilahiyatçılar ile iletişim kurdukları, camileri ve türbeleri ziyaret etmeleri, Osmanlılarla birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirdiklerini ifade edebiliriz.



SONUÇ

XIX. yy. ikinci yarısı ve XX. yy. başları Rusya'daki İslam'ın ve Müslüman kültürünün gelişimde zirve olduğu dönemdir. Rusya İmparatorluğu'nu maddi olarak destekleyen Ortodoks misyonerliğine karşı yerli Müslüman halkı kendi dinlerini ve milliyetlerini muhafaza etmişlerdir. Kazan Guberniyasında¹⁷² Bratstvo svyatogo Georgiya¹⁷³ tarafından Hristiyan edebiyatının yabancılar için yayımlanması, dağıtılması desteklenmiştir ve ayrıca kutsal yazıların ve ayin metinlerinin ulusal dillere çevrilmesi gerçekleşmiştir. Ayrıca Mordovyalılar, Çuvaşlar, Çeremisler (Mari) ve Votyaklar için kiliselerin yanında okullar açılmıştır. İdil-Ural bölgesindeki Rus olmayan nüfusun eğitiminde genel olarak önemli bir rol oynayan Ortodoks misyoner çalışması, İslam'ın yayıldığı yerlerde etkili olamıyordu.

XIX. yüzyılın sonlarındaki Kazan tarihçisi M. Pinegin yerel olmayan bölgelerdeki Müslüman din adamlarının daha fazla sayıda ve daha güçlü etki bırakmalarının sebebini onların belli bir pozisyona sahip olmalarına bağlar ve tam tersi Ortodoks din adamlarının öyle olmadığını belirtir. Mesela, Rus Ortodoks rahibi cemaatin dahli olmadan seçilirken, molla cemaat üyeleri tarafından kendi aralarından seçilmiştir. Ve molla cemaatleriyle sürekli iletişim hâlinde olmuş, genellikle sadece din adamı olarak değil aynı zamanda öğretmen, yargıç ve doktor olarak da çalışmıştır.¹⁷⁴

Böylece Rusya'da İslam kültürünün gelişmesi ile birlikte Rusya Müslümanlarının yurtdışındaki Müslümanlar ile iletişimleri ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar öncesine dayanan, Rusya ve Osmanlı Müslümanları arasındaki ilişkiler XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında daha da yakın olmuştur. Rusya Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'na gidebilmeleri için hac, eğitim ve hatta yeniden yerleşim gibi bir takım fırsatların değerlendirildiğini görüyoruz. Hacca

¹⁷² Rusya'da (Rusya Çarlığı, Rus İmparatorluğu, Rusya Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, SSCB dönemlerinde) 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü. Yönetim bölümleri açısından Rusya, 1708 yılına kadar yüzölçümü ve statüsü birbirinden çok farklı uyezdlardan oluşuyordu. Guberniya sistemi ilk kez I. Petro tarafından uygulanmıştır. Bkz., Nikolay Yeroşkin, "Guberniya", **Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Moskova 1968-1978, s. 150.

¹⁷³ Bratstvo Svyatogo Georgiya - Kazan Piskoposluğundaki Ortodoks misyoner derneğidir. 4 Ekim 1867 yılındakutsal Kazan başpiskoposu Gury'nin (Rugotin) onuruna kurulmuştur. Bkz., **Bolşoy Ensiklopedičeskiy Slovar**, C. II, Edit: Prohorov A. M., Norint Yay., Moskova 2004, s. 179.

¹⁷⁴ Anna Alova, Nikolay Vladimirov, **İslam v Rossii**, İstitut Naslediya, Moskva 1996, s. 42.

gitmek için Osmanlı topraklarına gelen Rusya Müslümanlarının buralarda dönemin meşhur âlimleri ile tanışıp sohbetlerine katılmaları, camileri ve türbeleri ziyaret etmeleri, halkla bir arada aynı veya birbirine çok yakın kültürel bir iklimde vakit geçirmeleri aradaki birlik ve beraberlik ruhunun güçlenmesine büyük katkılar sağlamıştır. Rusya Müslümanlarının önemli bir kısmını teşkil eden Tatar aydınlarının da bu hac seyahatleri kapsamında İstanbul'daki âlimlerle tanışarak onların etkisi altında kaldıklarını söyleyebiliriz. Ancak bu kişilerin daha sonra Mısır'a gittiklerinde Muhammed Abduh gibi dinde reform yapma gayretleri içinde olan din adamlarından etkilendikleri de görülmektedir. Bu husus onların memleketlerine döndüklerinde Abduh'un fikirlerinin sıkı savunucusu hâline gelmelerinden anlaşılmaktadır.

Bu hacnameler bize özellikle Rusya Müslümanlarının gözünden yazıldıkları döneme dair Osmanlı Müslümanlarının dinî yaşayışları, sosyal ve ekonomik durumları, şehirlerin, yolların, limanların, diğer bir takım kurumların, bürokrasinin, sağlık sisteminin, gümrük ve sınır işlerinin, kutsal topraklardaki mübarek mekânların durumları, halkı, idarecileri ve şairleri hakkında birçok hususun öğrenilmesine imkân sağlamaktadır.

Bu çalışmada sadece Rusya ve Osmanlı Müslümanlarını bir araya getiren ilişkilerin bazı sahneleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bunlar tarihte kimi zaman sadece boşlukları kapatmaya yeterlidir. Zira bu tarih üzerinden yüzyıllar geçmiş ve maalesef artık yeterince bilgi edinmek oldukça zordur. Bu sebeple incelenen Rusya Müslümanlarının hacnamelerinin araştırılması ve ilim âleminin dikkatine sunulmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

D) Kaynaklar ve Araştırma Eserler

ALMUŞEV, Hamidulla, **Hacname**, Mahinur Yay., Nijniy Novgorod 2006.

ALOVA, Alla, VLADİMOROV, Nikolay, **İslam v Rossii**, İstitut Naslediya Yay., Moskva 1996.

BENJAMİN, C. Fatna, **Imperial Classroom: İslam, the State, and Education in the late Ottoman Empire**, Oxford University Press, Oxford 2002.

BİLALOV, Ehliulla, **Haci Zarı**, Tipo-Lit. T-go D-ma V. Yeremyev i A. Şaşabrin Bıvş. Klüçnikova Yay., Kazan 1912.

BİKKULOV, Kasim, **Haji**, Tipografiya T. D. Br. Karimovı Yay., Kazan 1912.

ÇOKRIY, Gali, Dastan Hacname, Çev. : İlşat Gimadeyev, **Medina Al-İslam No 144, 145, 146**, Medina Yay., Nijniy Novgorod 2013, ([www. idmedina. ru/medina/](http://www.idmedina.ru/medina/)) Erişim tarihi: 12. 02. 2018.

DAVLETŞİN, Abdulaziz, Otçet Ştabs Kapitana Davletşina O Komandirovke V Hicaz, **Hac Rossiyskih Musulman**, Edit. :Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod 2009, ([http://www. idmedina. ru/books/history_culture/?1498](http://www.idmedina.ru/books/history_culture/?1498)), Erişim tarihî01. 02. 2018.

EİLEEN, Kane, **Russian Hajj. Empire and the Pilgrimage to Mecca**, Cornell University, New York 2015.

FAHREDTİN, Riza, **Rihletü'l-Mardcani**, Tipo-litogr. Naslednikov M. Çirkovoy Yay., Kazan 1897.

HUDYAKOV, Mihail, **İstoriya Kazanskaya Hantsva**, İnsan Yay., Moskova 1991.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986.

MERCANİ, Şehabeddin, **Girfatül-Havakin li İrfanu'l-Havakin (Gorstoçka Znaniy O Poznaniye Hakanov)**, Kazan 1864.

MERCANİ, Şehabeddin, **Rihletü'l-Mercani, Hac Rossiyskih Musulman No. 9**, Edit. : Nurimanov İ. A., Medina Yay., Moskova 2019.

RİZA, Gali, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnek Yay., Kazan 1909.

SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

SİBGATULLİNA, Alfina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, Çev. : Zümrüt Şirinova Emiroğlu, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2014.

SİBGATULLİNA, Alfina, **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy Na Rubeje XIX-XX vv.**, İstok Yay., Moskova 2010.

Turkestanskiy Sbornik Soçineniy i Statey Otnosyaşihsy do Srednyey Azii voobşe i Turkestanskomu Krayu v osobennosti, Edit: K. P. Kaufmana, V. İ. Mejov, Taşkent 1878.

YUZEYEV, Aydar, **Oçerki Mercani O Vostoçnih Narodah**, Tatar. Kn. Yay., Kazan 2003.

II) Makaleler

AKYOL, Taha, “Cedidcilik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 122-124.

ALEYEVA, Aliya, “Tatarskaya Palomniçeskaya Literatura (Hacname)”, **Vesnik Başkirskogo Universiteta**, C. 14, Ufa 2009, s. 498-502.

ALİMOVA, Yoldoz, “Hamidullah Almuşev”, **Tatarskiye Novosti**, No 10, Kazan 2005, s. 10-14.

ARAPOV, Dmitriy, “O Ştabs Kapitane Davletşine”, **Hac Rosiyskih Musulman**, Edit. : Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod 2009, s. 12-26, (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/?1498), Erişim tarihi 01. 02. 2018.

GAYNETDİNOV, Masgud, “Ş. İşayev. Takoy Dalekiy Blijniy Vostok”, **Eho Vekov**, Eho vekov Yay., Kazan 1996, (<http://www.archive.gov.tatarstan.ru>), Erişim tarihi: 12. 03. 2018.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Hacı ve Seyyah: İdil Ural Bölgesinden Hacnameler”, **İdil Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti, (International Conference on Islamic Civilization in İdil- Ural Region)**, Ufa 2008, s. 245-263.

GÜNDÜZ, Filiz, “Mahmud Paşa Camii ve Külliyesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 27, Ankara 2003, s. 380-381

HALIDOV, Anas, “Soobşeniye Arabskoy Hroniki XII v. O Posolstve iz Bulgar v Bagdad. “, **Ş. Mercani: Naslediye i Sovremennost**, Master Layn Yay., Kazan 1998, s. 82-84.

İŞAYEV, Şakirzyan, “Mekka, Svyaşennyi Gorod Musulman”, **Hac Rosiyskih Musulman**, Medina Yay., Nijniy Novgorod 2008, (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/hadjj/1/ishaev.htm), Erişim tarihi: 05. 02. 2018.

DİNÇYÜREK, Sena Hatip “II. Abdülhamit Döneminde Bir Genç Kız Dergisi: Hanımlara Mahsus Gazete'nin Hanım Kızlara Mahsus kısmı”, **Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarih ve Edebiyat Yazıları**, Kebikeç Yayınları, Ankara 2016, s. 143-156.

ŞAFİKOV, İldar, Rut V Mekku. Budni Rossiyskih Palomnikov, **Kazan Üniversitesi İstoriçeskiye Zapiski**, C. 156, Kazan 2014, s. 103-108.

TEKELİ, İlhan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1985, s. 457-458.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “İbnü’l-Cevzi - Ebü’l-Ferec”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 20, s. 543-549.

YEROŞKİN, Nikolay, “Guberniya”, **Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Moskova 1968-1978, s. 150-160.



ÖZGEÇMİŞ

Aygül Aslaeva, 25. 02. 1995 tarihinde ailenin üçüncü çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra 2013 yılında Kazan Devlet Üniversitesinde Türkoloji Bölümüne girdi. 2017’de mezun oldu ve aynı yıl Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Yüksek Lisans Öğrencisi olarak girdi ve halen eğitimini sürdürmektedir.



EKLER

رحلة المرجانی

فاضل مرجانی فنك (۱۲۹۷) نچى يلدە عربستان سفرندە يانندە اولغان
خاطر دقترنندن جمع ايدولدى . الوغ عالم مزكا بر خدمت اولسون
ودوست لرغە يادكار قالسون نيتى ايله عمر صرف قيلندى . اور طرفه مزدن
هم بعض شى لر درج ايدلنوب ، آرقاى سزق آستينه يازلدى .
ملا رضاء البين بن فخر الدين

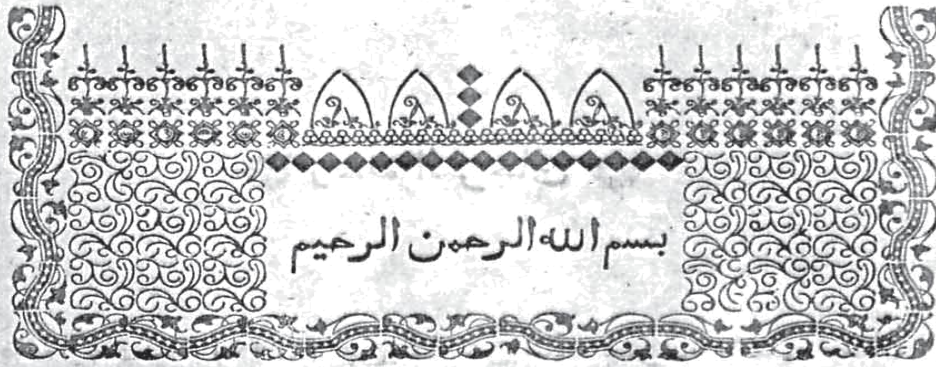
« اوفىا »

باصمه اولنمشد رقرانده چيركوف خانوفى فنك ورثه لر ينتك طبع خانه سنده
محمد جان و برادرى شريف جان الكرىمى لر فنك خراجاتى ايلان
۱۸۹۸ نچى يلدە

باصمه سنه رخصت بيرلدى سانكت پيتر بورخدە ۱۲ نچى ديكابردە
۱۸۹۷ نچى يلدە

Дозволено цензурою С-Петербургъ, 12 Декабря 1897 года.
Типо-Литографія наследниковъ М. Чирковой въ Казани.

EK. 1. FAHREDTİN, Riza, **Rihletü'l-Mercani**, Tipo-litogr. Naslednikov M. Çirkovoy Yay., Kazan 1897 isimli eserin dış kapağı.



۱۷ شهر رمضان ده هجره ايله ۱۲۹۷ نچی سنه ده (۱۸۸۰ نچی میلادیه ده
 آب رومی ۱۱ ده اوله در) ایرته نهازی صونکنده مکده معظمه فی قصد
 ایدوب قزان شهرندن آیورلدوق . پاراخود ايله نیژنی کا کیلد وک .
 آندن تیمور یول ايله مسقوفی ، کورسکی ، کیف ، بلده لرنندن کیچوب
 آدیس کا یئتد وک . بو آرا ده دقت ایدر لک حادثه لر بیلنمادی . قزان ايله
 آدیس آراسی (۲۳۸۵) چاقروم تخمین اید ولدی .
 ۲۵ — آدیس دن استانبول غه یول لاندوق .
 ۲۷ — پنجشنبه کون استانبول غه یئتد وک . یاننده اولغان مصحن شریف لردن
 باشقه ، فاطوره الحق ، حق المعرفه ، فوائد ، منتخب الوفیه ، مختصر الوفایه ،
 بابریه (۱) ، ثبات العاجزین (۲) ، جمع الاداب (۳) ،

(۱) بابریه ننگ مؤلفی ظهیرالدین بن محمد بن میرزا شیخ در . ۸۸۸ سنه سنده
 طوغوب ، ۸۹۹ ده فرغانه پادشاهی اولمشدر . ۹۳۲ ده هندستانده محاربه
 ایدوب دهلینی فتح ایلمشدر . (۳۸ سنه پادشاه لقی ایتد کدن صونک ۹۳۷ سنه سنک
 فرق توقز یاشنده وفات ایتمشدر . عالم و فاضل کمنسه اولوب مذکور
 بابریه فی کندی وسی حقید . یازمشدر .
 (۲) بو کتاب ترکی تلنده اولوب مؤلفی ابو محمد الله یار بن الله قلی نام کمنسه در .
 خلق مز آراسنده مشهور اولوب ، قزانده کوب مرتبه باسلدی . بنگ بر یوز
 اوتوزده وفات در .
 (۳) جمع الاداب ننگ مؤلفی سعید قصبه سنده امام هبه الله بن سید بطل نام
 کمنسه در . ۱۲۸۲ سنه سنده وفات اولوب سعید مقبره سنده من فوندر .
 فضائل

128,858

۳

فضائل الشهور (۱)، تاریخ ابی الغازی (۲)، نسخه لری برابر آلمش ایدوم و ایدوم
 و خالق الله نالکس استانبول (۳) و آلمش ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم
 ۲۸ - ده سلطان سلیمان جامعنده جمعه نمازی او قدوق و ایدوم و ایدوم و ایدوم
 « ایصوفیه » جامعنده اولی نمازی او قدوق و ایدوم و ایدوم و ایدوم

۳۵ - ده حضرت ابی ایوب الانصاری جامعنی زیارة ایتد و کده اوست قاتند
 اولغان خرقهء سعادتنی زیارة هم ایتد و کده روایة لریکا بناء بو خرقه رسول
 اکرم صلی الله علیه وسلم طرفندن او یس القرنی (۴) حضرت لرینه هدیه

(۱) بو کتابنی بعض کمسنه لری عبد الجبار بن عبد الکریم الالمتی کا نسبت
 ایلمش لر ایدسه ده ' الله اعلم بلغار علمایی اثارندن اولسه کده بده ایدوم
 (۲) اسمی محمد بن عرب خان اولوب مشهور چنکز نسلندن لر ایدوم و ایدوم و ایدوم
 یاشنده ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم و ایدوم
 حقنده اولمش اوشبو تاریخی ۱۲۸۷ نجی یلده بارون دیمیزون نام کمسنه
 طرفندن اجتهاد صرف ایدلوب پیترسبورغده طبع ایدلمشدر . یادروپا
 لسان لرینه هم ترجمه ایدلمشدر .

(۳) فاضل مر جانی نیک استانبول غه تشریف لری خبر آلوب استانبول غزته لری
 بیله یازمش لر در ؛ قران علمای بنامندن مفتی شهاب الدین آخوند افندی
 حضرت لری حجاز مغفرت طرازه کتبه اوزره بو دفعه در علیه کله رک بخارا
 درکاهی پوست نشینی رشادتلو شیخ سلیمان افندی رفاقت و دلالتیله ذات
 حضرت فتوا پناهی و ولای فحام حضراتی ایله ملاقات ایدوب مظهر التفات
 اولمش لر در . افندی مومی الیه شایسته احترام بر ذات عالی القدر اولوب
 صرف و نحو و منطق و کلام و معانی و فقه و تهذیب اخلاق و تواریخ اسلافه دائر
 او توز قدر عربی شرح و تالیفاتی اولدیغی و بونلردن بعض مقامات علیه
 تبرکاً نسخه لر تقدیم ایلد و کبری استخبار اولنمشدر .
 (۴) ابن عامر در . ۳۷ نجی هجری ده شهید اولمشدر .

۴

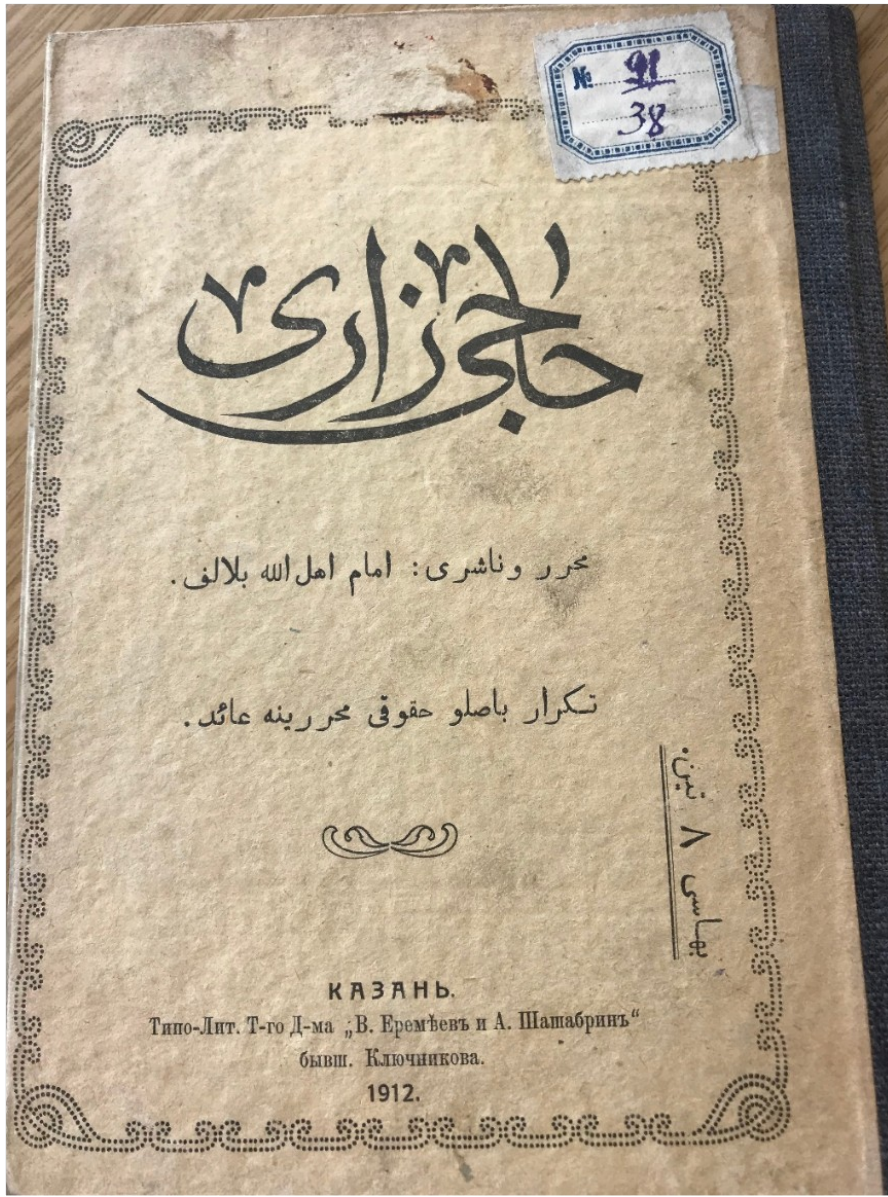
ایدلیمش ایملش . اما ایاصوفیه ده دوقی بی خاص خرقه سعادتی ، علم شریف ،
 باشقی شریف ، مصنف عثمانی شریف هم بار دی سلطان محمد الفاتح بن
 مراد رحمه الله فی زیارت ایدوب وجامعی هم کرووب کوردک صونکره
 محمد رحیم افندی کا کیلوب افطار قیلدوق .

۱ - شوال دوشنبه کون ایرته نمازی صونکنده قایق ایله دولمه بغچه طرفینه چتوب
 عید شریف اوقدوق . و بو کون لرده ضیاء الدین بن عبد الرافع المنکاری
 هم اسحاق دعوت لرینه بار دوق و نور عثمانی جامعی زیارت ایتدوک .

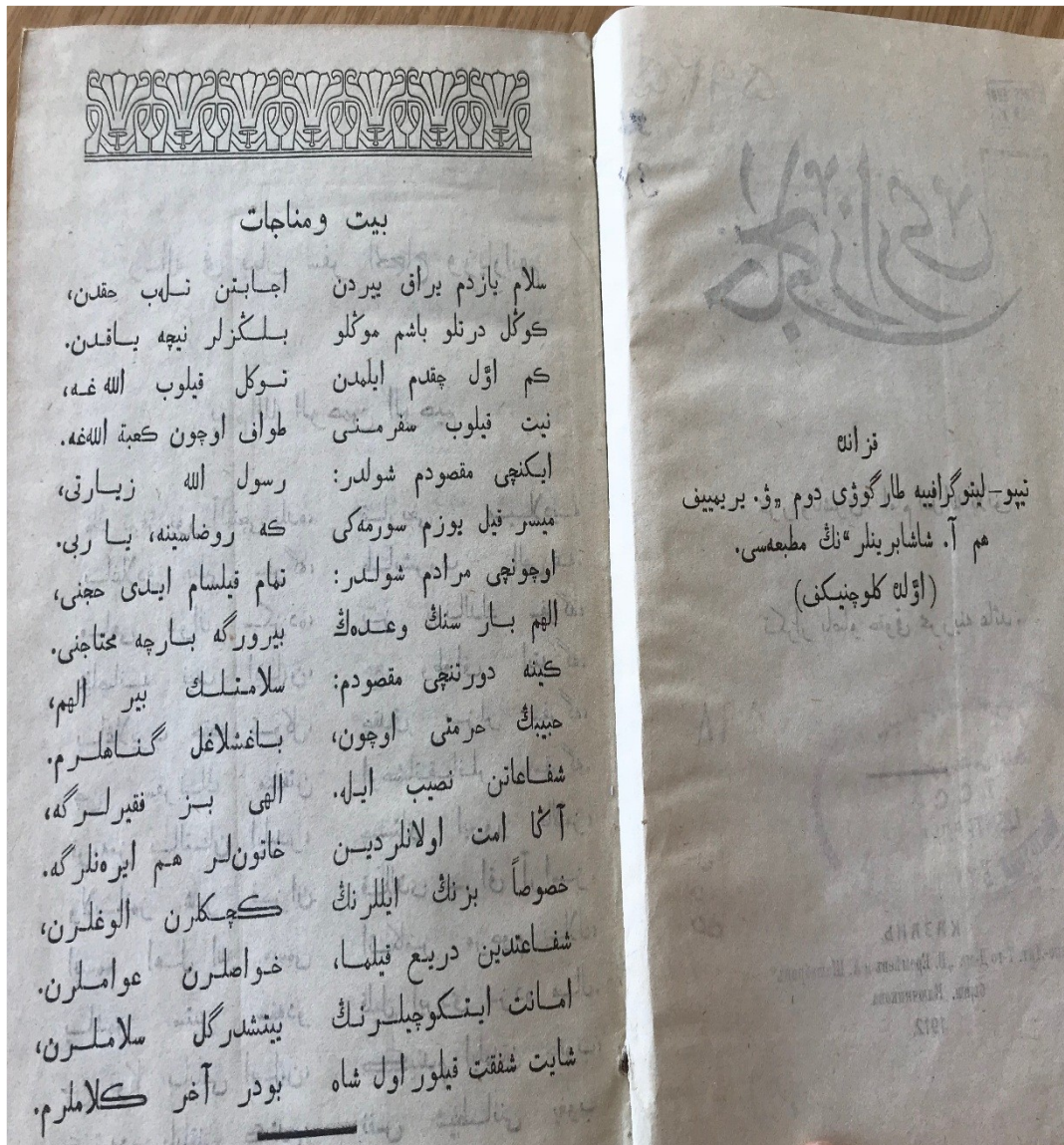
۳ - ده وفا جامعده ایکندی اوقوب کیچه سنده شیخ سلیمان (۱) افندی ده
 قوناق اولوب صحبت ایتدوک و ایکنچی کونه قدر خانه سنده قالدوق .

۵ - ده سلطان سلیم جامعده جمعه اوقدوق . سلطان سلیم برنجی ، جامعینه
 باروب ، سلطان سلیم و عبد المجید حضرتلرینه زیارت ایتدوک . سید مصطفی
 بن نجیب نام کمسنه قلمی ایله ، سلطان سلیم قبه سینه یارلمش توقز سطر بیت لر
 نقل ایدوب آلدوم . جامع ده نساء سوره سندن بر قدر اوقدوم . جمعه صونکنده
 خطیب حافظ اسماعیل افندی ایله قایق ایله باروب زره لی مسعودیه باخره سنی
 تخرج ایتدوک . بنگ باشی عارف بیک افندی ، کورکزوب ، تفصیل ایله بیان
 ایلدی . هم اوز مزه قهوه کتوروب ضیافت ایتدی . اوشبومسعودیه زرهلیسی
 آنکلیه ده اشلانوب بشیور بنگ لیرا قیمتند ایملش . قورال واسباب قیمت لر
 (۱) شیخ سلیمان بن قدره الله القندوزیدر . اصلی قوندز نواحی سند ندر .
 قرا کولده طوغمشدر . آناسی طرفندن عمید الله ایشان قرا کولی ویحی
 ایشان ترکمانی برله قرابتی وارددر . تخلصی « نقشی » در . حالا استانبولده
 قرار ایتدکدر . ۱۲۹۸ سنه سنده استانبولده مهران مطبعه سنده طبع ایدلیمش
 « لغت چغتای و ترکی عثمانی » نام اثر مفید اوشبو کمسنه ننگ اوله در .

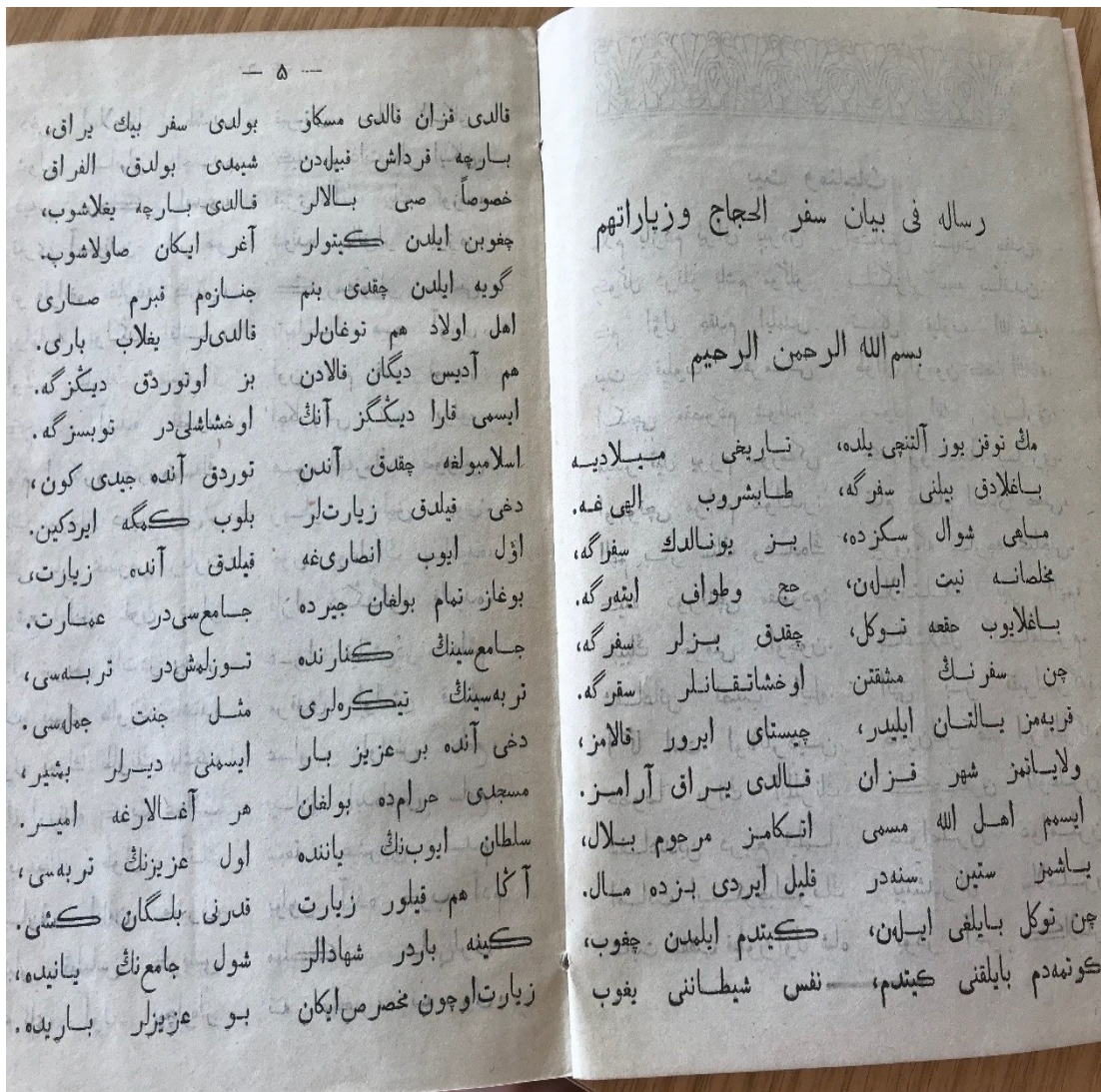
بوندن



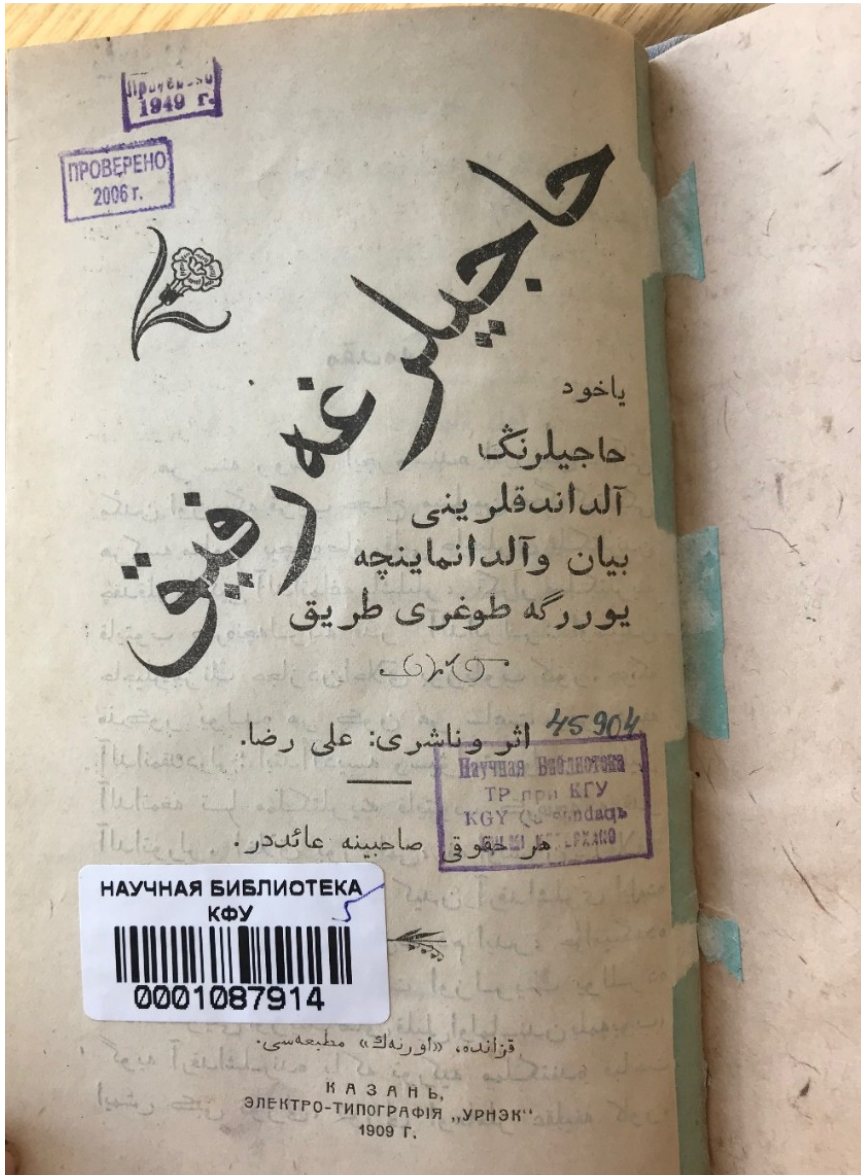
EK.4. BİLALOV, Ešliulla, **Hacı Zarı**, Tipo-Lit. T-go D-ma V. Yeremyev i A. Şaşabrin Bıvş. Klüçnikova Yay., Kazan 1912 isimli eserin dış kapağı.



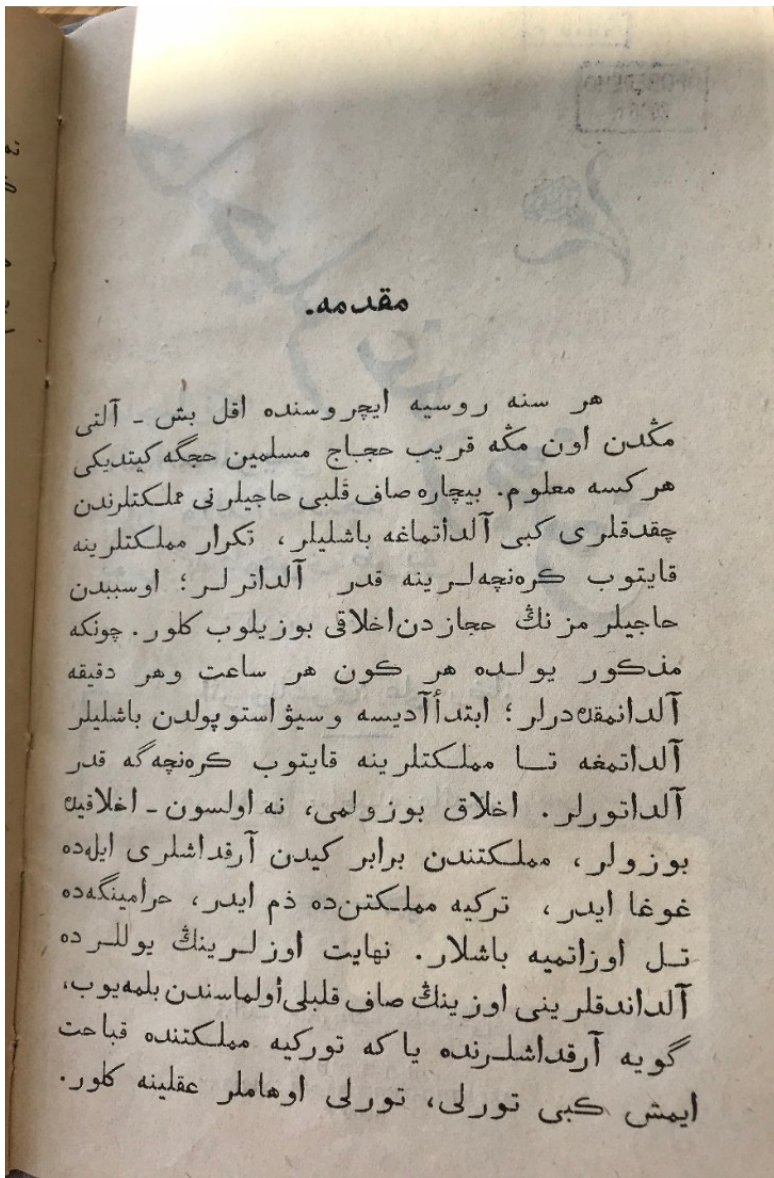
EK.5. BİLALOV, Ehliulla, **Haji Zari**, Tipo-Lit. T-go D-ma V. Yeremyev i A. Şaşabrin Bıvş. Klüçnikova Yay., Kazan 1912 isimli eserin birinci sayfası.



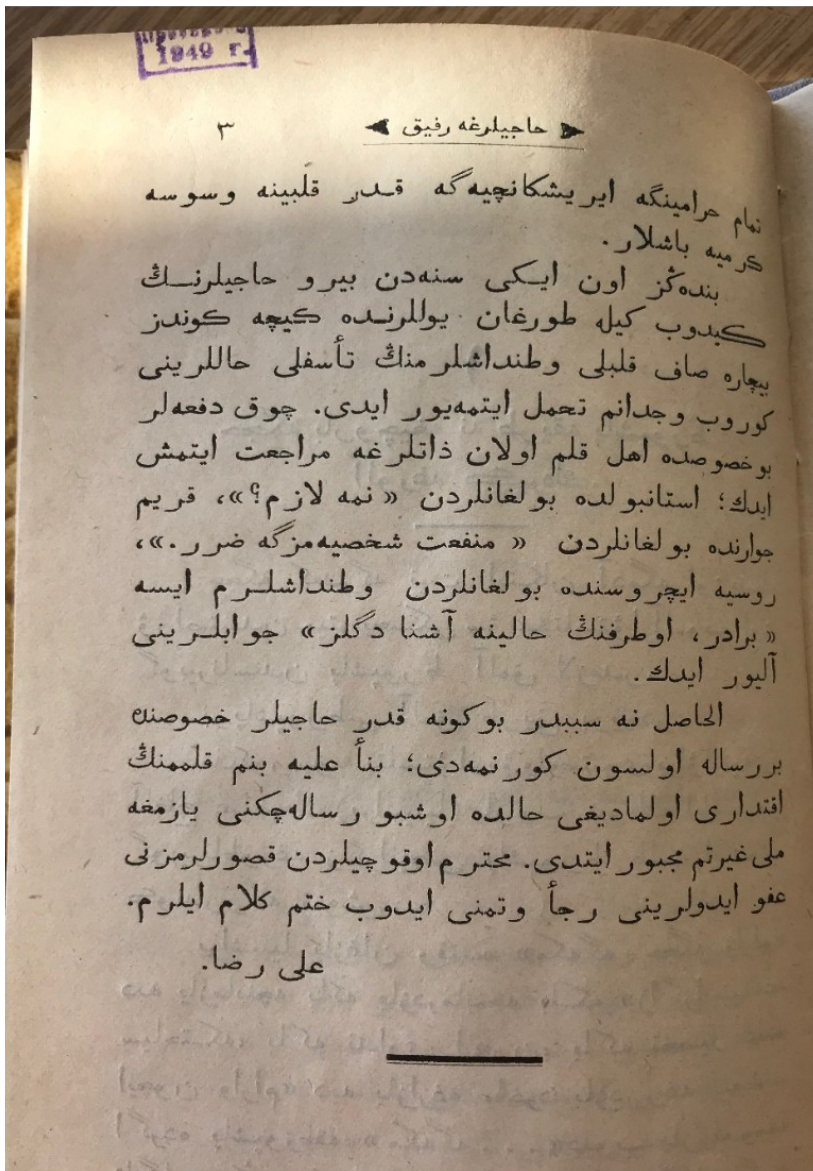
EK.6. BİLALOV, Ehliulla, **Hacı Zarı**, Tipo-Lit. T-go D-ma V. Yeremyev i A. Şaşabrin Bıvş. Klüçnikova Yay., Kazan 1912 isimli eserin ikinci ve üçüncü sayfası.



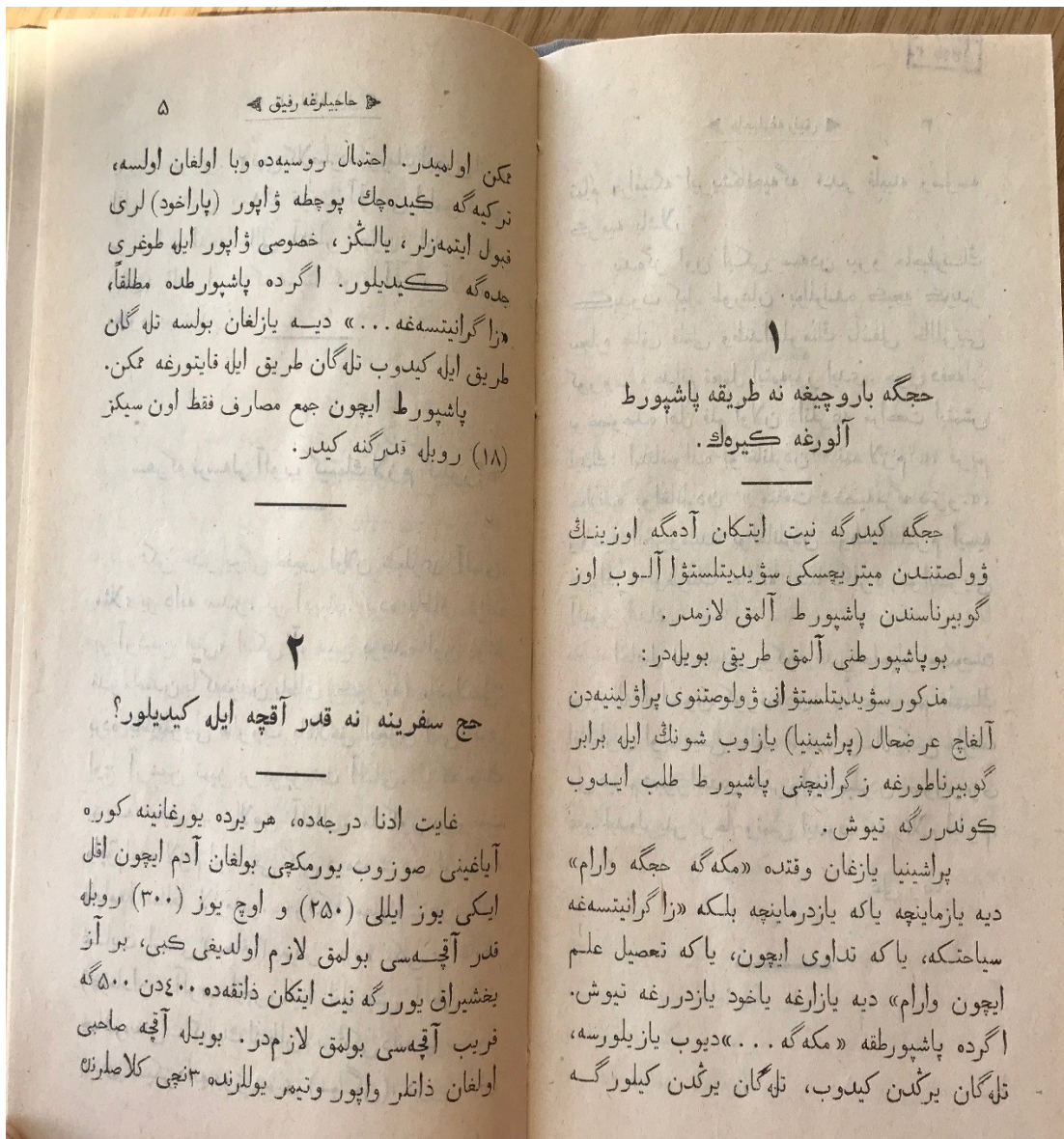
EK.7. RİZA, Gali, Hajilarga Rafiq, Elektro-tipografiya Ürnək Yay., Kazan 1909 isimli eserinin dış kapağı.



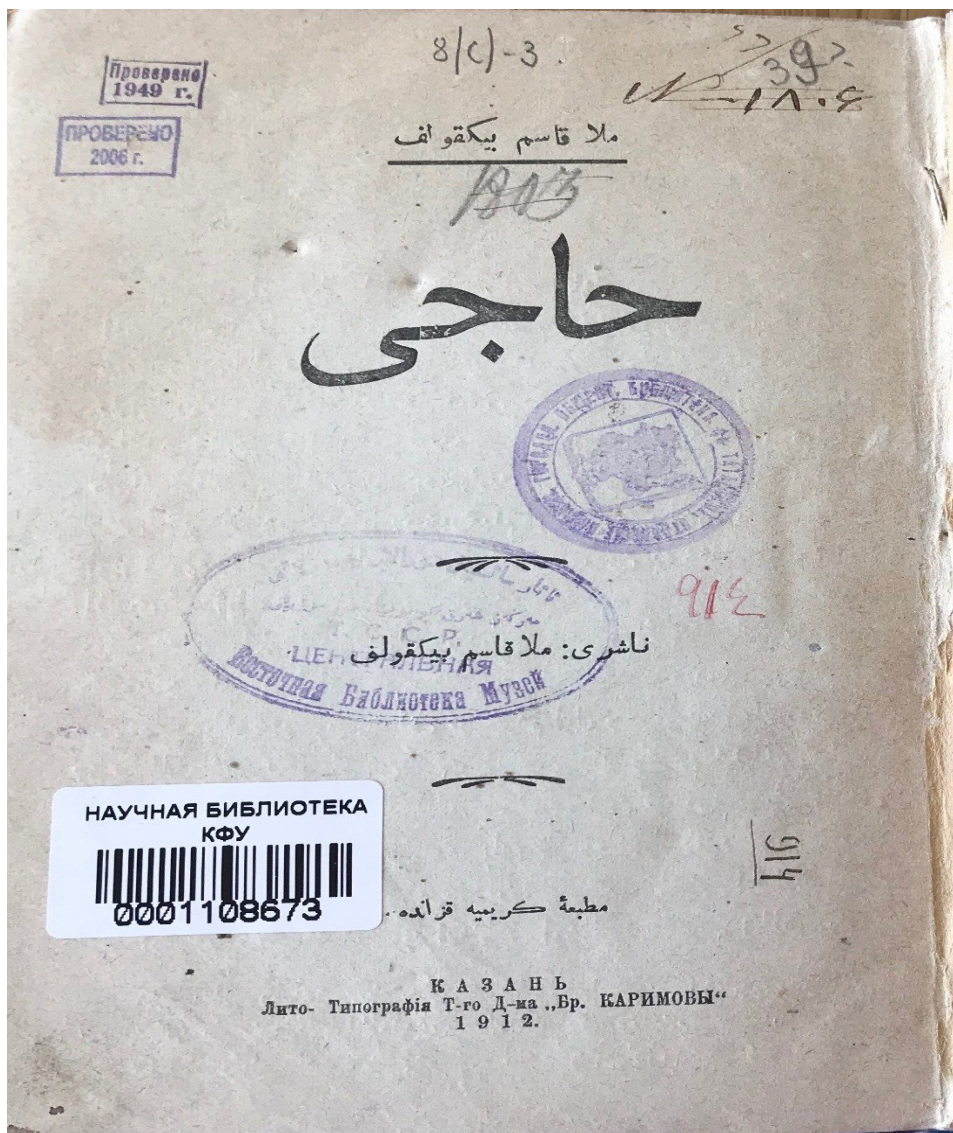
EK. 8. RİZA, Gali, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnək Yay., Kazan 1909 isimli eserin birinci sayfası.



EK.9. RĪZA, Gali, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnək Yay., Kazan 1909 isimli eserin ikinci sayfası.



EK. 10. RİZA, Gali, **Hajilarga Rafik**, Elektro-tipografiya Ürnek Yay., Kazan 1909 isimli eserin üçüncü ve dördüncü sayfası.



ЕК.11. Kasim Bikkulov, **Haji**, Tipografiya T. D. Br. Karimovi Yay., Kazan 1912 isimli eserin dış kapağı.



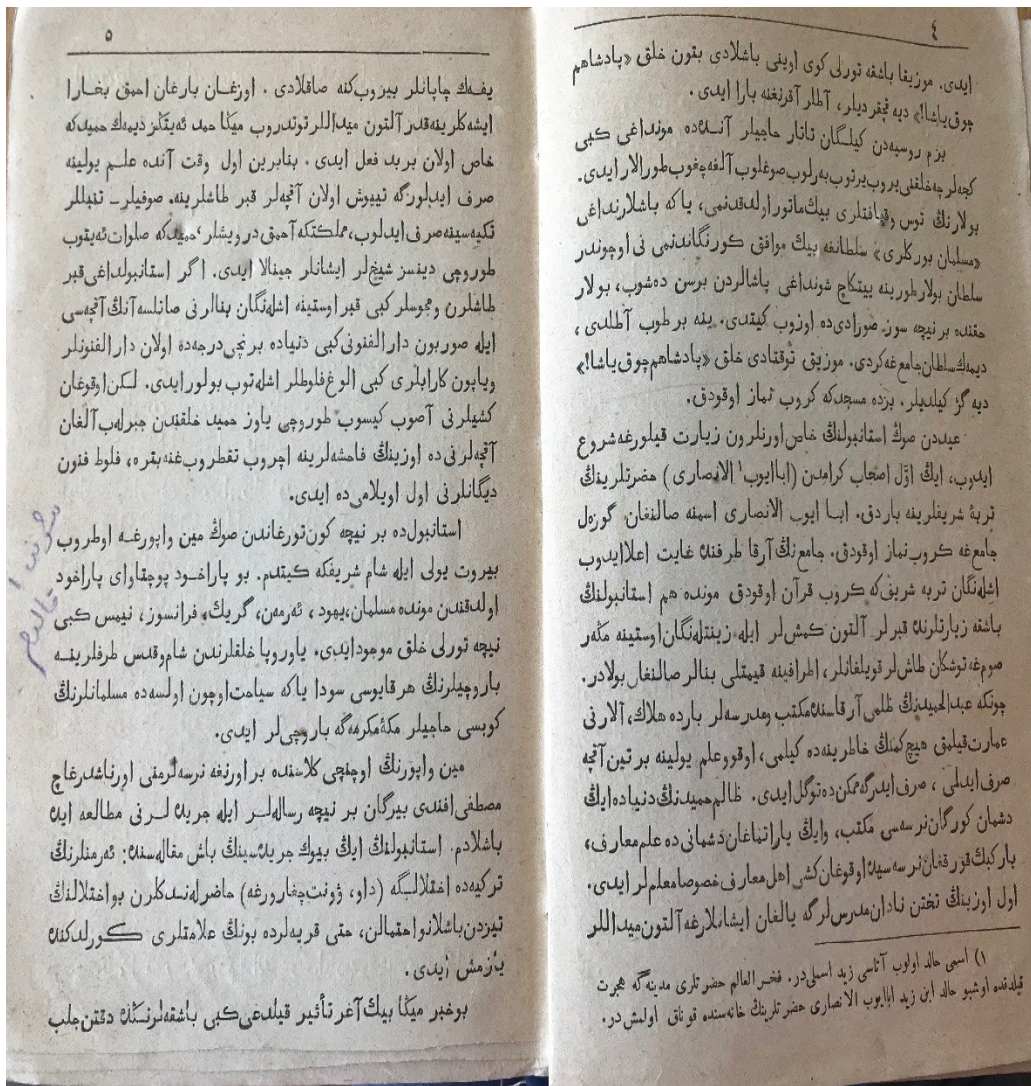
استامبولدە يېلىۋى ۱ اسكندىرنى آرىستازايت قىلىدىغان بىز مصطفى
 افندى ايله استامبولنىڭ مشهور مسجدلىرىن قاراب بوردىك هم ايرتەگىسون
 عيد شريف اولدىقدىن سلطاننىڭ عيد نمازىن اوقۇرغە قايرى مسجدگە
 باراچاغىن بىلشوب خانەزىر غە قايتدىق . مېن مصطفى افندىگە استامبولغە
 كېلىدىن مقصودىم حكومت مەكتىپلىرىدىن بىرىنى كۆرۈشكەنىم بىلار قىلغاچ
 مصطفى افندى، حاضر حكومت مەكتىپلىرىدە درس اوقۇلدىم، مەرم آيى كىرگەچكە
 درسلىرى باشلاندى دېدى . بو خەبەر مېنىم اوچون بىك آغرا اولدى . ايكى -
 اوچ آي وقت اشىز استامبول دە نېچك تورۇمۇن دېه خىلانغاچ مصطفى
 افندى، سز اول وقت سىياحت ايدىرسىز، مۇنە بزم اغلىز شاكر حاضر دە
 موقت خەستىلر ايله شام شريف دەتورادر . عيددىن سوڭ آنىڭ يانئىفە بار ورسىز
 مقصودىڭىز علم آلو اولسە سىياحت اوزى زور علم در دېدى . بو سىياحتىنى
 مېن بىك موافق كورۇپ رضالىق كوستۇردىم، اول كۈ اوتىدى . ايرتەگىسون
 بىز سلطاننىڭ عيدكە چىقىش كورۇپ اوچون بىرتىك «بىشككاش جامع»
 شريفىدە باردىق . آنەدە سلطاننىڭ نمازغە چىقىش كورۇرگە حسابسىز خلق
 جىيىلغان ايدى . بىز مصطفى افندى ايله، غزىتە مېرلىرىنە بعض تورەلىرگە
 ويا تۇرۇپالدىلارغە خاص بولغان بىر يۈك اورۇنغە چىقۇپ ياغشى اولمىغۇلارغە
 مەنۇب اوتۇرۇق . ساعت ۱ اور ايكىنى اورغاچ بىر طوب آطلدى، بىر

(۱) بو بدلىجى روسىيەدىن بىر باي خانۇن آتۇپ مەم بىل حجگە آچە چىوب چىقالغى
 بزم «بدلىجى» نام ائرمۇدە بارغان ايدى . آندىن قاراونى اوتتۇرۇم .
 (۲) استامبولدە ساعت ۱۲ بۇدە كىچىك ساعت ۶ بولادۇر .

سلگىنگان كېي بولدى . بونى سلطاننىڭ نمازغە حاضر ائەنۇبىنە اشارت
 دېدىلەر . بىز اول وقت مسجد المرافندە اولان خلقنى تىمانا قىلماقچە ايدىك .
 دقت ايله قاراغاندە مسجد ايله سزى آراسى آدم اورمانى دېمەگە لايىق
 ايدى . ترك، قىرلىش، چىركاس، سارت، اوزبىك، قومىق، عرب، تركمان،
 كورد، قزاق، دونكان، قرانلى كېي حسابسىز كۆپ . آزيا خلقى آراسىدە
 فرانسوز، انگلىز، نېمىس، ارمن، گرىك، يهود، پالاك كېي نېچە تورلى
 ياۋرۇپا خلقى دە جىولش ايدى .

بوقتىر كۆپ خلق آراسىدە بىز مۇسىئەمسلىمانلىرىدىن قران وسىبىرىيە
 تاتارلىرى معلوم «مسلمان بورك» لرى ايله كارا كى چابولرى آراسىدىن آق
 كولىك آق اشپانلىرىن كورسە نوپ بىك صبرسىزلا نوپ كىيىرلۇپ كۆچە تورى
 ايسىنەپ پۇشونۇپ تورمەتلەر ايدى .

بىنە بىر طوب آطلدى، سلطان ئۇيىدىن چىقىدى دېدىلەر . بىز كورلۇمۇنى
 سزى يولىنە ايتتۇپ قويدىق، موزىقادە افراط مانور كىلدىرىق اوبىنى
 باشلادى . بىر زمان بزم آلدىمۇدىن آق اطلارغە مىنگان اوستىلرى صاب
 صارى آلتون ايله چىرىلغان بىر نېچە گىئىراللر (باشلار) اوزدى . آنلر
 آرتىدىن افراط اعلالارىغا ايكى آت بىككەن بىنە بىر نېچە كىشىلر اوزدى،
 بولار آرتىدىن قارا اطلارغە اطلانغان باش آقنىسىلر اوزۇپ، آلار
 آرتىدىن بايق كارىقادە دورت آت بىگۇپ كارىقانك آلدىدىن هم آرتىدىن
 آتلى آقنىسىلر ايله سولطاننىڭ خانۇنلىرى اوزدى . بولار آرتىدىن بىنە اوچ
 دورت دانە شوندى كارىقالر اوزدى . مۇندىن سوڭ باشلىرىنە قارا چالبا
 چالغان عرب عسكەرلىرى اوزدىلەر . مۇندىن سوڭ اعلالارىغا
 دورت آت بىگۇپ، كارىقانك آرتىدە اوستىنە پراستويغىنە
 قارا چىبە كىيگان باشنىڭ قىزىل نەس، صغالىنە چال كرگان سلطان عبدالمجىد كېلە
 باشلادى . اوڭ ياغىنە اوغلى صول ياغىنە صدر اعظم (وزىرى) اوتۇرغان



EK. 13. Kasim Bikkulov, **Haji**, Tipografiya T. D. Br. Karimovı Yay., Kazan 1912 isimli eserin üçüncü ve dördüncü sayfası.



EK. 14. Hamidullah Almuşev ve ailesi.

Hac Rossiyskih Musulman, Edit. :Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod
2009. s. 14.



EK. 15. H.Almuşev ve Maksudov'un Hac yolculuğuna çıkarken çektirdikleri fotoğraf.

Hac Rossiyskih Musulman, Edit. :Nurimanov İ. A., Medina Yay., Nijniy Novgorod 2009. s. 17.